

Проект INTAS
«Language Policy in Ukraine: Anthropological,
Linguistic and Further Perspectives» (2006-2008)

МОВНА ПОЛІТИКА ТА МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

АНАЛІЗ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

2-ге видання

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2010

Білл Баурінг вивчає правову ситуацію між українським національним законодавством і Хартією (та іншими міжнародними зобов'язаннями).

Наступний блок побудований на матеріалах досліджень Лариси Масенко і Ганни Залізняка, у яких результати опитування і обговорень у фокусних групах інтерпретуються з двох точок зору: з позиції соціолінгвістики з фокусом на розподілі російської та української мов у різних сферах, на білінгвальності та на очікуваннях населення щодо майбутнього становища цих мов (Масенко) і з соціологічної позиції, яка досліджує взаємозв'язок між політичною орієнтацією та мовними вподобаннями (Залізняка).

Далі йде стаття Віри Сквірської, що містить антропологічний аналіз мовної ситуації і мовної політики на конкретному прикладі міста Одеси.

Наступна група досліджень вивчає три важливі сфери мовної політики, сучасну політику і ситуацію, очікування населення і проблеми: освіти (Оксана Калиновська), засобів масової інформації (Юліане Бестерс-Дільгер) та юриспруденції (Надія Трач).

Збірник завершує стаття, написана у співавторстві Сальваторе Дель Гаудіо та Богданою Тарасенко про змішану мову суржик, її поширення та аналіз конкретного випадку.

Незважаючи на те, що погляди у нашій дослідницькій групі іноді радикально відрізняються, автори прийшли до спільних рекомендацій, наведених у кінці публікації. У додатках читач знайде результати всеукраїнського опитування, проведеного у грудні 2006 р. в рамках проекту INTAS.

Математичну обробку даних зробив О. Іванченко (Науково-аналітичний центр соціологічних досліджень «Громадська думка»). Статті Б. Баурінга, В. Сквірської і Ю. Бестерс-Дільгер переклала з англійської мови Ярослава Федорів (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

Залишається подякувати організаторам програми INTAS за фінансову підтримку проекту № 05-1000006-8300 «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», а також усім причетним співробітникам INTAS за їхню допомогу.

Ми також вдячні працівникам видавничого дому «Києво-Могилянська академія» за їхню швидку і якісну роботу.

Англійську версію цієї книги буде видано незабаром.

Нарешті, я хотіла б подякувати усім учасникам проекту за їхні пропозиції, внесок і сумлінну роботу, яку вони виконали впродовж останніх 20 місяців.

Юліане Бестерс-Дільгер

МОВНА ПОЛІТИКА ТА СУСПІЛЬНІ НАСТАНОВИ ЩОДО НЕЇ ПІСЛЯ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У цьому розділі мовну політику розглянуто з погляду політичного процесу, учасники якого борються за владу і, відповідно, змагаються між собою, прагнучи створити сприятливе враження про себе у гаданих виборців. Хоча я не тверджу, що офіційні особи та політики не мають ідеологічно вмотивованих преференцій, я не вважаю ці преференції односторонніми або незмінними й вивчаю, як їх модифікують з огляду на конкретні політичні завдання, котрі великою мірою визначаються владною конфігурацією в певний період. Описавши деякі загальні характеристики пострадянської української політики, я аналізую, як вони впливають на політичні рішення в одній конкретній ділянці — використанні мов у публічних практиках. Я зосереджую увагу на часі після Помаранчевої революції, що його поділяю на три коротші періоди, які визначаються досить різним розташуванням ключових учасників політичного процесу. Більшість розділу — це хронологічно зорганізована історія протистояння спроб цих учасників змінити правила в мовній ділянці так, щоб вони відповідали їхнім власним побажанням і принесли користь ключовим групам їхніх виборців. Потім я намагаюся проаналізувати перспективи на майбутнє, викладаючи погляди інтерв'ююваних політиків із провідних партій, котрих я запитував про їхнє окреслення мовної проблеми в сьогодиншній Україні, бажане розв'язання й плановані кроки до його досягнення. І зрештою, аби оцінити, наскільки погляди політиків відбивають уявлення громадян, на яких вони постійно посилаються, я розглядаю преференції різних груп населення, що їх виявило проведене в рамках цього проекту дослідження громадської думки.

© Кулик В., 2008

Суспільно-політичний контекст української мовної політики

Заяви та ухвали політиків щодо мовних питань виявляють певні риси, які характеризують український політичний процес загалом і великою мірою визначають політику в різних ділянках. Найважливішою з цих рис є недосконала природа української демократії, яку науковці класифікували як делегувальну демократію, виборчий чи змагальний авторитаризм або ж гібридну державу, що поєднує елементи демократичного й авторитарного устроїв¹. На відміну від представницької демократії західних країн, такий змішаний лад відповідає формальним вимогам демократії, але є далеким від демократичного в політичній практиці. Оскільки найочевиднішою ознакою (напів)авторитаризму є владний лідер, всенародно обраний та інституційно не обмежений у своїх діях, то можна було б твердити, що Україна мала такий тип урядування під час «сильного» президентства Леоніда Кучми, але не після Помаранчевої революції та зумовленої нею конституційної реформи, яка значно обмежила президентську владу. Однак хоча ця реформа відновила справжнє змагання між альтернативними центрами влади, вона не призвела до їхньої відповідальності через інституції, здатні «ставити під сумнів і зрештою карати»² неналежну політичну поведінку між виборами. Навіть більше, протиборні політичні сили спільно сприяли дискредитації чи не найважливішої такої інституції — судів. Президент більше не є єдиним правителем країни, але й за умов політичного змагання учасники не несуть відповідальності за свої дії та відповідність цих дій їхнім передвиборним обіцянкам, принаймні до часу нових виборів.

Другою важливою характеристикою пострадянської України є пасивність та атомізація суспільства, що позбавляє його здатності тиснути на державу й примушувати її діяти згідно з бажаннями більшості суспільства або його складових частин. Зокрема, групи інтересів, що в демократичних країнах є «голо-

¹ Kubiček P. Delegative democracy in Russia and Ukraine // *Communist and Post-Communist Studies*. — 1994. — Vol. 27. — No. 4. — P. 423–441; D'Anieri P. Democracy unfulfilled: The establishment of electoral authoritarianism in Ukraine // *Journal of Ukrainian Studies*. — 2001. — Vol. 26. — No. 1. — P. 13–35; Levitsky S, Way L. A. The rise of competitive authoritarianism // *Journal of Democracy*. — 2002. — Vol. 13. — No. 2. — P. 51–63; Balmaceda M. Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union: Oligarchs' Profits, Russia's Power and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995–2006. — New York, 2007.

² O'Donnell G. Delegative democracy? // Working Paper #172. — Kellogg Institute for International Studies, University of Notre Dame. — Notre Dame, 1992. — P. 9.

вним засобом (поряд із періодичними виборами), за допомогою якого суспільство висуває вимоги державі», але, на відміну від виборів, «дозволяють суспільним вимогам висловлюватися чітко, конкретно й повсякчасно»³, в Україні є — чи принаймні були за Кучми — нечисленні й переважно контрольовані самою державою⁴. Таке «слабке» суспільство дозволяє владі та політичним партіям ігнорувати багато його проблем і натомість концентруватися на тих питаннях, які мають вирішальне значення для нагромадження багатства та влади у відповідних осіб. Замість заохочувати народну ініціативу щодо дискредитації та усунення безвідповідальних індивідів і організацій, така поведінка чільних урядовців та політиків сприяє загальній недовірі до політики та скептицизму щодо здатності людей змінити ситуацію в країні. Цю пасивність зазвичай приписують спадщині радянського тоталітаризму, який не дозволяв будь-якої незалежної соціальної організації, та політиці кучмізму, який намагався тримати суспільство в атомованому стані⁵. Помаранчева революція, здавалося, продемонструвала, що ця політика не змогла запобігти зростанню громадянського суспільства, здатного мобілізуватися задля захисту своїх гаданих життєвих інтересів. Однак ця здатність виявилася нетривалою, й суспільство не дуже обмежувало свободу держави діяти так, як вона вважає за доцільне. Не суспільство чи його частини висувають вимоги до держави, а радше політичні еліти використовують незадоволення людей державною політикою задля дискредитації та стримування своїх суперників.

Інша риса, пов'язана зі спадщиною тоталітаризму, — це політична культура, яку характеризують нетерпимість до інших поглядів та поведінки, нехіть до компромісу й брак довіри до людей та організацій⁶. Вона виявляється в поширеному сприйнятті політики як гри з нульовою сумою, яке спонукає гравців прагнути беззастержної перемоги або принаймні відкласти ухвалення рішення, сподіваючися знайти потрібні ресурси пізніше. Цю стратегію досить майстерно використовував Кучма — але саме після падіння його режиму її вико-

³ D'Anieri P. Conclusion: Institutionalizing democracy in a divided state // *State and Institution Building in Ukraine* / Ed. by T. Kuzio, R. S. Kravchuk, P. D'Anieri. — New York, 1999. — P. 327.

⁴ Kubiček P. Unbroken Ties: The State, Interest Associations, and Corporatism in Post-Soviet Ukraine. — Ann Arbor, 2000.

⁵ Див., наприклад: Рябчук М. Дві України: Реальні межі, віртуальні війни. — Київ, 2003. — С. 33 і наст.

⁶ Kubiček P. Delegative democracy in Russia and Ukraine. — P. 426; Головаха Є. Суспільство, що трансформуються: Досвід соціологічного моніторингу в Україні. — Київ, 1997. — Розд. 5.

ристання протиборними політичними силами стало рутинною практикою, яку вони навіть не намагаються приховати від громадян. Замість вести перемовини з прибічниками іншого курсу в пошуках компромісного розв'язання, провідні політичні партії намагаються послабити опір своїх суперників за допомогою хабарів, погроз або інших способів впливу на відповідних осіб. Хоча завдяки представленню в медіях така поведінка сприяє дискредитації цих партій серед виборців, ті навряд чи мають якусь альтернативу, оскільки глибокий поділ суспільства обмежує перелік варіантів, із яких кожна регіональна та мовно-культурна частина може вибирати.

Наявність глибокого ідеологічного та культурного поділу — ще одна характеристика українського суспільства, що впливає на політичний процес загалом та мовну політику зокрема. Через різницю в етнічному складі, усталених практиках мововжитку, життєвому досвіді й історичній пам'яті, в різних регіонах країни люди мають радикально відмінні погляди на етнічні, мовні, історичні та зовнішньо-політичні проблеми, які зосереджуються довкола стосунків України з Росією⁷. Цю відмінність відбито в структурі політичних партій, і вони охоче експлуатують її в своїй діяльності, щоб мобілізувати відповідні частини населення й таким чином впливати на загальнодержавну політику. Зокрема, ті партії, яких уважають представниками густіше населеної південно-східної частини України, воліли зміцнювати контроль над «своєю» частиною, наголошувати її особливості — замість розширювати свою географічну базу, притлумлюючи міжрегіональні відмінності⁸. Помаранчева революція посилила поляризацію українського електорату, адже вона не лише відродила явне змагання між політичними силами, а й створила відчуття поразки й відкинутості в переважно антипомаранчевій частині країни, яке тамтешня політична еліта відтак могла використати задля реваншу. Хоча парламентські вибори вересня 2007 року продемонстрували часткове проникнення двох найпопулярніших партій на території переважання одна одної⁹, регіональна

⁷ Arel D., Khmelko V. The Russian factor and territorial polarization in Ukraine // The Harriman Review. — 1996. — Vol. 9. — Nos. 1-2. — P. 81–91; Barrington L. The geographic component of mass attitudes in Ukraine // Post-Soviet Geography and Economics. — 1997. — Vol. 38. — No. 10. — P. 601–614; Kubicek P. Regional polarization in Ukraine: Public opinion, voting and legislative behaviour // Europe-Asia Studies. — 2000. — Vol. 52. — No. 2. — P. 273–294.

⁸ Wolczuk K. Whose Ukraine? Language and regional factors in the 2004 and 2006 elections in Ukraine // European Yearbook of Minority Issues. — 2007. — Vol. 5. — P. 521–547.

⁹ БЮТ і «Регіони» проникають на «чужі» території // Газета по-українськи. — 2007. — 5 жовтня. — С. 12.

поляризація зберігається й, обмежуючи свободу вибору для електорату кожної частини країни, зменшує ефективність виборів як засобу тиску громадян на політиків та державу.

Мовне питання в українському політичному житті

Одним із найпомітніших аспектів української політики останніх двадцяти років була суперечка щодо мовного питання, насамперед щодо статусу російської мови порівняно з українською. Ця суперечка періодично загострюється, зазвичай у час виборів, але в проміжках між ними майже забувається. Позиції головних партій залишаються різко відмінними, проте істотних зусиль на досягнення компромісу вони не докладають. Одні партії використовують нерозв'язану проблему з надією здобути виборчий капітал; інші притлумлюють її в публічному дискурсі, водночас «за лаштунками» домагаючись від влади бажаних для них адміністративних заходів, які, своєю чергою, дають їхнім опонентам більше підстав для звинувачень. У кожному разі, від імені громадян цією проблемою опікуються політики: немає масових рухів або впливових громадських організацій, для яких вона була би пріоритетною, а єдині групи інтересів, що активно намагаються впливати на державну політику, — це ті, чий бізнес залежить від мовних законів і розпоряджень, як-от книговидавці чи дистрибутори кінофільмів.

Як і в інших частинах колишнього СРСР, в Україні мовне питання вперше було відкрито порушено наприкінці 1980-х, коли реформістська політика перебудови дозволила неросійським елітам публічно висловлювати свої нарікання й пропозиції та мобілізувати великі маси на свою підтримку. У відповідь на ці дедалі критичніші й вимогливіші заклики режим погодився вжити заходів на протидію маргіналізації титульних мов у республіках, що мало перешкодити радикалізації націоналістичних вимог, але насправді посприяло їм. Хоча серед цих заходів було ухвалення нового законодавства й навіть внесення змін до конституції республіки, керівництво Комуністичної партії до перших порівняно вільних виборів 1990 року мало повний контроль над Верховною радою УРСР і тому змогло запобігти серйозній суперечці між представниками різних регіонів та мовних груп¹⁰. Ухвалений 1989 року за-

¹⁰ Кулик В. Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі «опозиції всередині режиму» перших років перебудови // Сучасність. — 1998. — Ч. 1. — С. 54–79; Український націоналізм у незалежній Україні. — Київ, 1999. — С. 9–14; Nahaylo B. The Ukrainian Resurgence. — Toronto, Buffalo, 1999. — P. 233–238.

кон про мови символічно підвищував статус української мови як єдиної державної в Українській РСР, проте він не конкретизував її практичної взаємодії з російською, котру подано як «мову міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР»¹¹. Так само й адміністративні заходи режиму до розпаду СРСР були спрямовані на створення умов для кращого знання й ширшого вживання української мови, по-справжньому не зазіхаючи на панування російської в більшості публічних ділянок. Річ не тільки в тому, що спроби радикальної українізації суспільного життя були б ризиковані, бо могли викликати ворожість Москви та російськомовного населення України. Українська номеклатура й сама воліла двомовності, з переважанням української мови в одних регіонах і російської — в інших, а не безперечного панування української в усіх публічних практиках¹².

Ухвалена в серпні 1991 року Декларація незалежності істотно скоригувала державні пріоритети й водночас уможливила опір регіональних еліт їх здійсненню. Щоправда, колишня номеклатура, яка за президентства Леоніда Кравчука стала правлячою елітою новоствореної держави, утрималася від рішучого запровадження української мови в усі публічні практики, аби не спровокувати протестів тих, що говорять іншими мовами, насамперед російською. Зокрема, Кравчук не запропонував переглянути закон про мови, щоб усунути неточності, скоротити термін виконання й передбачити покарання за порушення¹³. Однак в пошуках легітимації нової держави і політичної підтримки для своїх зусиль на розбудову її інституцій він запозичив багато гасел націонал-демократичної програми з мовно-етнічних питань і запропонував виконавчі посади деяким чільним діячам опозиції, щоб вони опікувалися втіленням цих гасел. Хоча втілення залишалось обмеженим, а дискурс щодо мовно-етнічних питань таврував російський імперіалізм, але наголошував рівні права всіх громадян Украї-

¹¹ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки [«П» про мови в Українській РСР], ухвалений 28 жовтня 1989] // Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Част. 2 / За ред. В.Ф. Панібудьласки. — Київ, 1997. — С. 520 [преамбула]. Див. також: Scheu H.C. Die Rechte der russischen Minderheit in der Ukraine. — Wien, 1997. — Kap. 3; Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — Київ, 2004. — С. 518–522.

¹² Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. — С. 12–13; Kulyk V. Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse // Ethnic and Racial Studies. — 2006. — Vol. 29. — No. 2. — P. 294.

¹³ Arel D. Language politics in independent Ukraine: Towards one or two state languages? // Post-Soviet Affairs. — 1995. — Vol. 23. — No. 3. — P. 601–603; Kulyk V. Revisiting a Success Story: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Ukraine, 1994–2000, Hamburg, 2002. — P. 102–103.

ни, деякі аспекти дискурсу й політики все-таки образили й налаштували проти держави багатьох людей, які вважали російську мову рідною або надавали їй перевагу в повсякденному житті¹⁴. Ставлення держави до інших мов і культур назагал було досить прихильне, проте вона не визнавала особливого становища росіян, ставлячись до них, принаймні на законодавчому рівні, як до будь-якої іншої меншини. Мало того, не передбачаючи культурних прав, що ґрунтувалися б на якихось інших ідентичностях, крім етнічної, законодавство часів незалежності по суті заперечувало суспільну легітимність мільйонів російськомовних українців. Хоча на практиці вони все ще могли вживати своєї повсякденної мови в більшості ділянок, освітня політика, спрямована на приведення чисельності шкіл із різними мовами навчання у відповідність з етнічним, а не мовним складом населення відповідного регіону, вказувала, що цей винятковий обсяг уживання російської мови не збережеться надовго¹⁵.

Це досить радикальне зниження статусу росіян/русофонів та їхньої мови викликало масове невдоволення на сході та півдні, загострене різким погіршенням умов життя через незграбність влади в переведенні економіки на ринкові засади. Це невдоволення радо використовували відроджені ліві партії та, що важливіше, регіональні еліти, які шукали способу здобути вплив на загальнодержавну політику. Поеднуючи критику економічної політики Києва з тавруванням гаданої дискримінації російськомовних громадян, ці сили мобілізували населення на переважно російськомовних сході та півдні під гаслами «відновлення розірваних зв'язків» із Росією та іншими республіками колишнього СРСР і піднесення російської мови до статусу офіційної, що його вони бачили лише трішки нижчим за статус української. На регіональному рівні цей статус було в 1993–1994 роках проголошено в кількох східних і південних областях, але їхні еліти вимагали такого статусу в усій державі, розглядаючи його як символічну демонстрацію рівності носіїв обох мов та законодавчий бар'єр проти українізації¹⁶. Парла-

¹⁴ Motyl A. J. The conceptual president: Leonid Kravchuk and the politics of surrealism // Patterns in Post-Soviet Leadership / Ed. by T. J. Colton, R. C. Tucker. — Boulder, 1995. — P. 114–116; Арель Д. Спокуса «націоналізації» української держави // Сучасність. — 1995. — Ч. 12. — С. 95–101; Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. — С. 27–31.

¹⁵ Арель Д. Спокуса «націоналізації» української держави. — С. 96–99; Janmaat J.G. Language politics in education and the response of the Russian in Ukraine // Nationalities Papers. — 1999. — Vol. 27. — No. 3. — P. 481–487; Kulyk V. Revisiting a Success Story. — P. 103–105.

¹⁶ Арель Д. Спокуса «націоналізації» української держави. — С. 95–96; Kulyk V. Revisiting a Success Story. — P. 106.

ментські вибори 1994 року на сході й півдні виграли ліві партії, тоді як на заході й у центрі переможцями стали націонал-демократи. Регіональна поляризація виявилася ще яскравішою на президентських виборах того самого року, які Кравчук програв Кучмі, що подавав себе прибічником інтеграції з Росією та захисту прав російськомовного населення. Як показали соціологи, вибір між ними великою мірою визначали погляди громадян на мовну проблему, що, своєю чергою, суттєво корелювали з їхньою повсякденною мовою ¹⁷.

Обрання нового президента відкрило російськомовним елітам шлях до активнішої участі в ухваленні рішень на загальнодержавному рівні та повнішого контролю за своїми регіонами. Однак це не призвело до радикальних змін у мовній політиці (чи зовнішньополітичній орієнтації), бо Кучма пішов шляхом Кравчука, прагнучи здобути підтримку поміркованих націоналістів у своїх реформах і сприяючи націотворенню як важливому складникові легітимації та зміцнення нової незалежної держави. Він не лише не дотримав обіцянки щодо підвищення статусу російської мови, а й продовжив політику поступового переходу на українську в освіті та (письмовій) діяльності державних закладів, навіть у переважно російськомовних регіонах. Хоча ліві та зорієнтовані на російськомовне населення партії засуджували цей курс, режим Кучми також толерував збереження чи навіть зміцнення переваги російської мови в мас-медіях, популярній культурі й багатьох інших ділянках, що багато україномовних політиків та інтелектуалів сприймали як свідчення його «антиукраїнської» орієнтації. Та, мабуть, найважливішим було те, президент відсунув мовні питання на другий план і в офіційному дискурсі, і в практичних політичних рішеннях, натомість зосередившись на політичних та економічних реформах, почасти спрямованих на зміцнення його особистої влади. Він заохочував взаємну ворожнечу між українськими націоналістами й комуністами, що не давала їм досягти компромісу щодо конфліктних політичних питань і сприяла їхній поступовій маргіналізації ¹⁸. Єдиним винятком була угода між лівими й правими фракціями парламенту щодо кількох символічно важливих положень

¹⁷ Arel D., Khmelko V. The Russian factor and territorial polarization in Ukraine. — P. 81–82, 86–88; Khmelko V., Wilson A. Regionalism and ethnic and linguistic cleavages in Ukraine // *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation* / Ed. by T. Kuzio. — Armonk, London, 1998. — P. 64–76.

¹⁸ Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. — С. 48–60; Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation. — New Haven, London, 2000. — Chaps. 9, 10; Рябчук М. Дві України: Реальні межі, віртуальні війни. — С. 72–80.

пострадянської Конституції України, зокрема статті щодо мов, яку залишили дещо двозначною, але з окресленням російської мови як меншинної, а не офіційної. Цьому компромісові посприяла Кучмина погроза провести референдум, на якому було б ухвалено зовсім інший проект, що давав президентові більше влади за рахунок парламенту ¹⁹.

Коли ця загроза зникла, протидіючі сили почали боротьбу за сприятливий для них спосіб утілення конституційних норм у законах і практичній політиці. Час від часу один із таборів здобував перемогу. Приміром, у грудні 1999 року Конституційний Суд за поданням прибічників україномовності ухвалив офіційне тлумачення мовної статті Конституції, яке заперечувало правомірність уживання російської мови в центральних органах влади. Проте вже за кілька тижнів прихильники двомовності домоглися ратифікації Європейської хартії регіональних або меншинних мов у версії, яка дозволяла великий обсяг уживання російської в багатьох регіонах країни, в тім числі й у Києві ²⁰. Частіше, однак, результатом конфронтації було патове становище, коли жоден із супротивників не був достатньо сильним для перемоги і жоден не бажав іти на компроміс. Однією з найяскравіших ілюстрацій такого становища є неспроможність парламенту ухвалити новий закон про мову за більш як десять років дії нової Конституції, хоча вона вимагає узгодження всіх правових актів із її нормами. Більшість партій визнає, що чинний закон 1989 року є застарілим і недієвим, проте вони воліють поки що залишити його, аніж дозволити опонентам ухвалити сприятливу для них версію. Лише коли один із таборів почуває себе досить упевнено, він домагається ухвалення свого законопроекту, але тоді інший табір робить усе, щоб запобігти такому результату. У листопаді 2001 року парламент нарешті розглянув урядовий проукраїнізаційний проект та кілька інших, що їх подали прихильні до російської мови депутати, передбачивши в них офіційний статус цієї мови. Однак керівництво парламенту не поставило їх на голосування, ймовірно через побоювання, що буде ухвалено один із зорієнтованих на двомовність проектів, якщо депутати, що не належали до жодного з таборів, у переддень парламент-

¹⁹ Конституція України [ухвалена 28 червня 1996] // Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Част. 2 / За ред. В.Ф. Панібудьласки. — Київ, 1997. — С. 646 (ст. 10). Див. також: Wilson A. The Ukrainians. — P. 196, 208–209; Wolczuk K. The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation. — Budapest, 2001. — Chaps. 6, 7.

²⁰ Kulyk V. Revisiting a Success Story. — P. 111–112. Пізніше Конституційний Суд оголосив цей закон про ратифікацію неконституційним, що спричинило тривалу суперечку щодо повторної ратифікації та імплементації хартії, про яку я докладно говоритиму далі.

ських виборів шукатимуть електоральних дивідендів у переважно російськомовних регіонах ²¹.

Такі «центристські» політики, які не мали чітких поглядів на етнокультурні питання й дуже залежали від президента Кучми, дедалі більшою мірою визначали політику щодо цих питань і в парламенті, і в обласних та місцевих радах. Щораз більше місць у Верховній Раді посідали пропрезидентські партії, до того ж багато депутатів, обраних від партій із чіткішими ідеологічними позиціями, після виборів приєднувалися до зорієнтованого на Кучму «центру» під тиском виконавчої влади, яка виявляла помітні авторитарні тенденції ²². Позірно неідеологічна позиція центристів наголошувала буцімто спільні для всіх громадян цінності стабільності й добробуту, а поза тим поєднувала деякі постулати своїх опонентів у суміші, яка була достатньо двозначною для того, щоб ці партії могли приваблювати ідеологічно невизначених виборців і укладати ситуативні альянси або з лівими, або з правими/націоналістами. Зокрема, центристи підтримували статус-кво щодо мовного питання й применшували важливість цього питання в публічному дискурсі. Не виступаючи за зміну *статусу* російської мови, більшість із них водночас не вважали доцільним обмежувати її публічний *обіг* ²³. Їхній вплив на суспільну свідомість, головню завдяки контролю над провідними медіями, сприяв дискредитації тих політичних сил, які далі наголошували ідеологічно роз'єднаною етнокультурні й зовнішньополітичні проблеми, що вперше стало очевидним на парламентських виборах 1998 року ²⁴. Ці проблеми не були вирішальними й на президентських виборах 1999-го, коли Кучма зміг розколоти та послабити помірковану опозицію, а відтак перемогти лідера комуністів Петра Симоненка, який у прорежимному дискурсі був утіленням «червоного реваншу» ²⁵.

Щоб запобігти своїй маргіналізації, комуністи й помірковані націоналісти поступово змістили наголос у бік соціальних проблем, тобто почали подавати себе захисниками не якоїсь дискримінованої мовної групи, а загалу населення, що

²¹ Kulyk V. Normalisation of ambiguity: Policies and discourses on language issues in post-Soviet Ukraine // History, Language and Society in the Borderlands of Europe. Ukraine and Belarus in Focus / Ed. by B. Törnquist-Plewa. — Malmö, 2006. — P. 120.

²² Wilson A. The Ukrainians. — P. 197–199.

²³ Kulyk V. Constructing common sense. — P. 301–304.

²⁴ Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. — С. 57–58; Kubicek P. What happened to nationalists in Ukraine? // Nationalism and Ethnic Politics. — 1999. — Vol. 5. — No. 1. — P. 29–45.

²⁵ Wilson A. The Ukrainians. — P. 200–204.

його можновладці позбавляли добробуту й людської гідності. З одного боку, мимовільний союз опозиції з владою у наданні переваги питанням соціальної політики й демократії над мовно-культурними сприяв маргіналізації цих останніх у публічному дискурсі та свідомості, яка, своєю чергою, робила масштабні порушення прав членів різних етнокультурних груп непомітними й неоскаржуваними. З іншого боку, дедалі більша популярність націоналістів, які обернулися на демократів і під проводом колишнього прем'єра Віктора Ющенка перемогли на парламентських виборах 2002 року та мали добрі шанси здобути президентський пост 2004-го, спонукала режим знову зробити наголос на етнокультурних проблемах, аби представити неліву опозицію як ворожу до русофонів і російської мови й таким чином унеможливити її підтримку на сході та півдні. Коли цього виявилось не досить для відвернення Ющенкової перемоги, було вирішено відмовитися від мовно-культурного балансу й закликати до зміни державної політики на користь російськомовного населення, котре, як очікувалося, мало допомогти Кучминому протезе, прем'єр-міністру Вікторові Януковичу виграти в Ющенка й по суті продовжити існування Кучминого режиму.

Мова і Помаранчева революція

Наприкінці вересня 2004 року, всього за місяць до виборів Янукович несподівано виступив із закликом надати російській мові офіційного статусу ²⁶. Цей заклик різко контрастував не тільки з його вірчево «центристськими» заявами протягом двох років прем'єрства ²⁷, а й із оприлюдненою лише за десять тижнів до того виборчою програмою, в якій він наполягав тільки на «вільному розвитку» російської мови, обіцяючи «послідовно утверджувати державний статус» української ²⁸. Електоральна мотивація цього ходу була очевидною хоча б тому, що він повністю повторював обіцянку Кучми 1994 року, про яку той забув, щойно став президентом ²⁹. Однак, на

²⁶ Янукович повторив піар-хід Кучми і заклав собі дорогу на захід // Українська правда. — 2004. — 27 вересня. — <http://pravda.com.ua/news/2004/9/27/12183.htm>.

²⁷ Кулик В. Мова про мову: нормалізація амбівалентності. Ч. 1: Країні та «центр» // Критика. — 2004. — Ч. 5. — С. 23.

²⁸ Передвиборча програма Януковича. Повний текст // Українська Правда. 2004. — 12 липня. — <http://www.rada.com.ua/news/2004/7/12/10518.htm>.

²⁹ Гарань О. Хто ж насправді «підставляє» Януковича? // Українська правда. — 2004. — 28 вересня. — <http://pravda.com.ua/news/2004/9/28/12212.htm>.

думку експертів, у поєднанні із низкою проросійських і, що важливіше, соціальних ініціатив цей заклик сприяв зростанню рейтингу Януковича, хоч цього навряд чи вистачило би для перемоги в чесному змаганні³⁰. Водночас його підтримка російської мови та інтеграції України з Росією ще більше відштовхнула від нього західні регіони та україномовну інтелігенцію по всій країні: вони догледіли в цій підтримці додатковий доказ того, що перемога Януковича стане загрозою не тільки для української мови, а й для нації, державності та демократії³¹. Використання «мовної карти» лише посилювало вже помітну регіональну поляризацію українського електорату, котра повторювала модель 1994 року із тією лиш відмінністю, що лінія поділу істотно змістилася на схід і південь, тож Ющенко міг перемогти, тоді як Кравчук програв³².

Гадана загроза для країни та її майбутнього була, мабуть, головною причиною несподівано жвавого відгуку на Ющенків заклик до своїх прихильників виступити з рішучим протестом проти масштабних фальсифікацій під час другого туру виборів, завдяки яким режим намагався зробити Януковича переможцем. Упродовж безпрецедентного народного протесту, що став відомим як Помаранчева революція, сотні тисяч людей понад два тижні стояли на вулицях Києва й багатьох інших міст країни, змусивши Кучму та Януковича погодитися на переголосування відповідно до захищеної від фальсифікацій процедури, в результаті якого перемогу здобув Ющенко. Лідери опозиції не забували наголошувати, що протести спрямовано проти недемократичного режиму та Януковича як його втілення, а не проти зосереджених переважно в південно-східних регіонах Януковичевих виборців, яких закликали приєднуватися до лав нібито об'єднаного народу. Відповідно, з мови намагалися не робити проблеми: раз по раз проголошувалося, що учасники протестів борються за таку Україну, в якій люди всіх національностей, мов, регіонів, віросповідань і соціальних груп будуть рівноправними, шанованими й можливими. Однак через те, що значна частина Ющенкового електорату, а відтак і учасників протестів походила з україномовного заходу та центру, на сході та півдні кінцеву перемогу

³⁰ Янукович вийшов на перше місце, забравши електорат Симоненка // Українська правда. — 2004. — 14 жовтня. — <http://pravda.com.ua/news/2004/10/14/12676.htm>.

³¹ Див., наприклад: Україні загрожує перетворення на одну з диктатур «третього світу». Звернення інтелігенції // Українська правда. — 2004. 25 жовтня. — <http://pravda.com.ua/news/2004/10/25/12980.htm>.

³² Khmelko V., Wilson A. Regionalism and ethnic and linguistic cleavages in Ukraine. — P. 72–73; Wolczuk K. Whose Ukraine? — P. 636–640.

Ющенко сприйняли як принизливу поразку, котра «вселила відчуття відсторонення від „підконтрольного помаранчевим“ політичного процесу»³³.

Це відчуття відсторонення активно роздухували й експлуатували регіональні еліти, щоб скористатися ним як важелем для запобігання або мінімізації свого власного відсторонення від загальнодержавного політичного життя, що вони вже робили за часів Кравчука. Відразу після початку помаранчевих протестів еліта біло-блакитного табору (прибічники Януковича) навіть погрожувала ініціювати процес відокремлення своїх регіонів від України, але після різкої реакції з Києва обмежилася пропагандою федералізації країни³⁴. В обох проектах їхня мова — відмінна від тієї, якою говорили в західній цитаделі помаранчевих і яку помаранчеві партії бачили мовою всієї країни, — стала важливим елементом і навіть символом регіональної окремішності сходу та півдня³⁵. Така символізація посилювала чутливість та упередженість еліт і мас цих регіонів до мовної політики помаранчевого режиму. Попри зусилля Ющенко уникати радикальних політичних заходів, що відштовхували б від нього електорат біло-блакитних (надто з огляду на незабарні парламентські вибори навесні 2006 року), навіть стримана підтримка української мови й відсутність офіційного визнання особливого статусу російської неминуче викликали ворожу реакцію принаймні серед частини цього електорату.

Мовна політика за правління Ющенко

Відкуп, який Ющенку довелося заплатити за згоду Кучми та Януковича на переголосування другого туру виборів, полягав у суттєвому звуженні повноважень президента, частину яких було передано парламентові та коаліційному урядові. Це звуження було запроваджене шляхом внесення поправок до Конституції, які Верховна Рада ухвалила під час помаранчевих протестів у грудні 2004 року, але повністю вони стали чинними лише після парламентських виборів. Отже, президентський термін Ющенко на час написання цих рядків складався із двох виразних періодів, упродовж яких він мав дуже відмінні повноваження в більшості сфер діяльності, зокрема й у мовній. Від

³³ Wolczuk K. Whose Ukraine? — P. 540.

³⁴ Ibid. — P. 539.

³⁵ Arel D. The "Orange Revolution": Analysis and Implications of the 2004 Presidential Election in Ukraine // Third Annual Stasiuk-Cambridge Lecture on Contemporary Ukraine. Cambridge University. — 2005. — 25 February. — http://www.ukrainianstudies.uottawa.ca/ukraine_list/pdf/Arel_Cambridge.pdf.

часу приходу до влади в січні 2005 року й до формування нового уряду в серпні 2006-го президент майже повністю контролював Кабінет Міністрів і справляв сильний вплив на парламент. Цей вплив був особливо глибоким у перші місяці його каденції і до початку нової виборчої кампанії, яка спонукала депутатів задовольняти побажання потенційних виборців, а отже, звертати менше уваги на вимоги чиновників. Однак утворена після виборів парламентська коаліція базувалася на антипомаранчевих силах, найбільшою з яких була Януковичева Партія регіонів України (ПРУ), чий лідер знову став прем'єр-міністром. Тому річ була не тільки в тому, що коаліція та уряд стали незалежнішими від президента внаслідок конституційної реформи, а й у тому, що антипомаранчевий профіль коаліції спонукав її до та після виборів 2006 року ще більше утверджувати пріоритети, які суперечили прагненням Ющенка й помаранчевих партій. Мовна політика як один із символічних маркерів протистояння між двома таборами опинилася в осередді цього утвердження. Цілковито імовірно, що цей конфліктний стан знову зміниться після формування нового помаранчевого уряду за результатами позачергових парламентських виборів у вересні 2007 року, який, схоже, буде ближчим до Ющенка за своїми поглядами і, маючи незначну перевагу над меншістю у Верховній Раді, обмеженим у здійсненні політичних заходів, що їх не цілком підтримуватиме президент. Однак новий кабінет розпочав роботу лише в грудні 2007 року, коли цей текст було вже майже завершено, тому його діяльності я не аналізую.

На мою думку, головною характеристикою мовної політики протягом періоду, коли її визначав передусім Ющенко, був її низький пріоритет в ієрархії завдань режиму, а також дальше використання адміністративних, а не законодавчих методів відповідно до вищезгаданої стратегії максимально можливої на певний момент реалізації своїх цілей замість пошуку тривкого компромісу із супротивним політичним табором. Попри сподівання своїх прихильників, Ющенко не вдався до рішучих кроків задля розширення вжитку української мови в різних сферах суспільного життя, що поклали би край суперечливій політиці часів Кучми. Хоч він справді звертав більше уваги на мовні питання й посідав виразнішу позицію на підтримку української мови, ніж його попередник, це виявлялося радше в риториці, ніж у реальній політичній дії. Його риторика наголошувала імператив активнішого вжитку української мови громадянами та її підтримки з боку держави, водночас наполягаючи, що ніяких проблем із використанням російської немає, тож немає і підстав непокоїтися її

становищем³⁶. Деякі інші відомі помаранчеві політики та чиновники краще усвідомлювали здатність такої риторики антагонізувати російськомовне населення, тому принагідно стверджували, що культурні установи для цієї частини населення буде збережено й навіть розширено³⁷. Утім, загальний тон помаранчевого дискурсу щодо мовного питання був прихильним до поліпшення стану української мови та досить неуважний до побажань російськомовних громадян, чие невдоволення, до того ж, підбурював дискурс антипомаранчевої опозиції, яка подавала себе захисником їхніх прав.

Ця неуважність наштовхує мене на думку, що утримування нового режиму від рішучої українізації було пов'язане не стільки з усвідомленням її здатності викликати ворожість у російськомовного населення, як із низькою пріоритетністю мовних питань на його порядку денному. Лідери помаранчевих, так само як і Кучма та його «центристи», не бачили в Україні ніякої мовної проблеми або принаймні не вважали її важливою порівняно з багатьма іншими, з якими їм доводилося мати справу. А якщо вони й бачили якусь проблему в мовній царині (а на відміну від кучмістів, для них це була передусім проблема недостатнього вжитку української мови в багатьох публічних практиках), то схилилися до її розв'язання за допомогою адміністративних, а не законодавчих інструментів. Ющенко не зробив майже нічого, щоб законодавство краще захищало права представників різних мовних груп, що передусім вимагало його конкретизації та усунення двозначностей. З одного боку, він не підписав указ про право громадян використовувати російську та інші меншинні мови у спілкуванні з органами влади в місцях поширеності відповідних мов, що він обіцяв напередодні виборів³⁸. З другого боку, він не ініціював нового закону про мову, який би був вільним від двозначних положень закону 1989 року та передбачав механізми забезпечення ширшого вжитку української мови, зокрема покарання для його порушників, на брак яких нарікали україномовні еліти як на одну з головних причин неефективності того закону.

Власне, до та після зміни режиму депутати-прибічники україномовності подали до парламенту кілька законопроектів,

³⁶ Див., наприклад: У Ющенка немає проблем, які є у Януковича // Українська правда. — 2006. — 24 лютого. — <http://www.pravda.com.ua/news/2006/2/24/39128.htm>.

³⁷ Див., наприклад: Порошенко обіцяє остановить процесс закрытия русских школ и восстановить в вузах группу с российским языком обучения // Подробности. — 2005. — 25 февраля. — <http://www.podrobnosti.ua/society/2005/02/25/183518.html>.

³⁸ Кулик В. Мовна відповідь Ющенка // Дзеркало тижня. — 2004. — 6–12 листопада. — <http://www.dt.ua/3000/3680/48239/>.

які передбачали повніше використання титульної мови в громадському житті. Тимчасом їхні опоненти підготували низку проєктів, спрямованих на легалізацію такого становища російської мови, яке би перевищувало статус звичайної меншинної мови. В червні 2005 року цілих 13 законопроєктів про мови, що були варіаціями цих двох підходів, постали на парламентському порядку денному³⁹, але їхнє обговорення було відкладене без будь-яких пояснень, і жоден із них відтоді так і не розглянуто на сесії. Першочерговою причиною відкладення міг бути страх керівництва парламенту, що ухвалено буде законопроєкт, який надасть офіційний статус російській мові. Але ні сам Ющенко, ні помаранчеві фракції парламенту не розпочинали діалогу зі своїми опонентами, щоб знайти компромісне рішення щодо закону про мови. Втім, цього не зробила й Партія регіонів та інші прихильні до двомовності партії.

Кілька законів, що забезпечували повніше використання української мови, було ухвалено радше внаслідок інерції років незалежності, ніж якогось післяреволюційного повороту до недовозначної українізації. Так, Кодекс адміністративного судочинства, ухвалений у липні 2005 року, приписував використання української, але дозволяв особам, які недостатньо нею володіють, уживати інших мов, якщо вони згодні платити за переклад⁴⁰. Майже ідентичне формулювання містив Цивільно-процесуальний кодекс, ухвалений у березні 2004 року⁴¹. В обох випадках положення кодексів мали на меті водночас гарантувати права учасників і забезпечити уніфікацію судочинства та мінімізацію бюджетних витрат. Обидва кодекси підтримала конституційна більшість складу парламенту, зокрема фракції Ющенкової «Нашої України» та Януковичевої Партії регіонів. І тільки після того, як у вересні 2005 року ці два акти набули чинності, адміністративний кодекс було безапеляційно звинувачено в дискримінації за мовною ознакою та позбавленні «більшості населення країни повноцінного судового захисту»⁴². Іронія тут у тому, що зі звину-

³⁹ Черненко Г. Мовне меню. — Дзеркало тижня. — 2005. — 18–24 червня. — <http://www.dt.ua/3000/3680/50328/>.

⁴⁰ Кодекс Адміністративного Судочинства України [ухвалений 6 липня 2005] // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. — Ст. 15, 92.

⁴¹ Цивільний процесуальний кодекс України [ухвалений 18 березня 2004] // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. — Ст. 7, 86. Власне, Кодекс адміністративного судочинства був навіть дещо прихильнішим до використання інших мов. На відміну від Цивільного процесуального, він вимагав, щоб учасника процесу безкоштовно забезпечували перекладом, якщо суд «дійде висновку, що особа внаслідок неспроможності оплатити послуги перекладача буде позбавлена судового захисту» (ст. 68).

⁴² СДПУ(О) заявляє про дискримінацію за мовною ознакою // Українська правда. — 2005. — 12 вересня. — <http://www.pravda.com.ua/news/2005/9/12/33292.htm>.

ваченням виступила партія, чиї представники у Верховній Раді за два місяці до того проголосували за кодекс, — Соціал-демократична партія України (об'єднана), котра тепер намагалася здобути електоральні дивіденди шляхом захисту мовних прав російськомовного населення, як і ПРУ та деякі інші сили. Крім електоральних розрахунків, певну роль у цій зміні ставлення могло відіграти запізнile усвідомлення масової дискримінації неукраїномовних громадян, яку спричиняла імплементація вищезгаданих кодексів. Якщо початкова підтримка цих та інших законодавчих актів з боку «центристських» партій, імовірно, спиралася на припущення, що їхні мовні положення будуть застосовуватися «в розумних межах», а не дослівно, то в післяреволюційному контексті влада могла використати ці положення, щоб домагатися повсюдного використання державної мови.

Ще один пов'язаний із мововжитком закон цього періоду слугує яскравою ілюстрацією прискіпливого запровадження українізаційних положень, що їх багато депутатів, котрі віддали за нього голоси, воліли би залишити тільки на папері. Нова редакція закону «Про телебачення і радіомовлення», ухвалена в січні 2006 року, фактично повторювала суперечливу мовну статтю із попереднього закону 1993 року⁴³. З одного боку, ця стаття встановлювала, що телерадіоорганізації «ведуть мовлення державною мовою», але, з іншого боку, допускала, щоб «на певні регіони» мовлення велося «також мовою національних меншин, що компактно проживають на даній території»⁴⁴. Попри те, що дослівне прочитання цього формулювання не залишало місця для використання інших, ніж українська, мов тими станціями, що мовлять для загальнонаціональної аудиторії, цю вимогу вважали нереалістичною і мовники, й політики. Натомість від мовників вимагалось, щоб вони виконували положення своїх ліцензій, у яких обумовлено мінімальну частку ефірного часу українською мовою. Проте навіть ці положення часто порушувалися, але Національна рада з питань телебачення і радіомовлення — орган, уповноважений видавати ліцензії та контролювати дотримання їхніх умов, — довгі роки не вдавалася до рішучих заходів, щоби спонукати мовників виконувати ліцензійні вимоги⁴⁵. В законі

⁴³ Докладніше обговорення ситуації в ЗМІ див. у розділі Юліане Бестерс-Дільгер у цій книжці. Я розглядаю пов'язані зі ЗМІ рішення лише остільки, оскільки вони були частиною загальнонаціональної політики.

⁴⁴ Закон України «Про телебачення і радіомовлення» [ухвалений 21 грудня 1993] // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3759-12>. — Ст. 9.

⁴⁵ Riabchuk M. A Perilous way to freedom: The independent mass media in the blackmail state // Journal of Ukrainian Studies. — 2001. — Vol. 26. — No. 1–2. — P. 127–128.

2006 року до вищезгаданих формулювань додали положення, що вимагало 75-відсоткового мінімуму україномовного ефірного часу від загальнонаціональних мовників, а також вимогу звукового дублювання програм, створених іншими, ніж українська, мовами — тобто визнання недостатності субтитрів⁴⁶. Той факт, що за цей закон проголосували не тільки помаранчеві фракції, а й зорієнтовані на двомовність комуністи, свідчить, що вони не очікували серйозних проблем після набрання законом чинності. Однак дуже швидко стала очевидною хибність їхнього припущення. Нові члени Національної ради, призначені до неї після Помаранчевої революції, скористалися чіткішим законодавством та своїми розширеними повноваженнями (за новим законом щодо цього органу, ухваленим у березні 2005 року), щоби почати тиснути на мовників із вимогою дотримуватися положень ліцензій. Захисники російської мови сприйняли помітні успіхи Ради в збільшенні україномовного ефірного часу як загрозу для вживання цієї мови в телебаченні та радіо, що вони тлумачать як порушення прав її носіїв⁴⁷.

Слід підкреслити, що цей успіх був результатом не так перегляду законодавчих актів, як адміністративних зусиль на забезпечення їхньої імплементації. Мовну політику часів Ющенка від мовної політики періоду Кучми відрізняло саме збільшення зусиль, спрямованих на розширення сфери вживання української мови, хоч розмах і результати цих зусиль істотно відрізнялися від однієї ділянки до іншої. Найпомітніші зміни відбулися в ЗМІ, не в останню чергу через те, що помаранчеві політики та чиновники вважали становище української мови в цій ділянці кричущо неадекватним. У перші місяці помаранчевого правління віце-прем'єр із гуманітарних питань Микола Томенко спробував заохотити телерадіостанції ввести в їхнє мовлення більше україномовної музики та інших продуктів, удаючись до «просвітницьких та організаційних» засобів (зустрічей із медіа-керівниками, ведення рекламних кампаній тощо), замість наполягати на повному дотриманні законодавчих норм⁴⁸. Незважаючи на те, що пізніші зусилля Національної ради з питань телебачення і радіомовлення були підкріплені її правом карати, вона намагалася залучати мов-

⁴⁶ Закон України «Пр внесення змін до Закону України "Про телебачення і радіомовлення"» [ухвалений 12 січня 2006] // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3317-15>. — Ст. 10.

⁴⁷ Інтерв'ю з Вадимом Колесніченком, народним депутатом України, членом фракції ПРУ, 25 грудня 2007.

⁴⁸ Чат-конференція з віце-прем'єром з гуманітарних питань Миколою Томенком // Українська правда. — 2005. — 17 травня. — <http://www2.pravda.com.ua/archive/2005/may/17/chat.html>.

ників у договірні форми співпраці, що мали *поступово* вести до зростання частки української мови аж до рівня, якого вимагали їхні ліцензії. Рада була готова якийсь час терпіти їхні відхилення від приписів за умови, що вони послідовно зменшуватимуть масштаби цих відхилень. Ця угода була формалізована у вигляді меморандумів, які Рада один за одним підписала із телерадіоорганізаціями впродовж 2005—2007 років, доки не почала вимагати повної відповідності закону⁴⁹. Натомість спроба уряду одностороннім актом — постановою від січня 2006 року — приписати поступовий перехід до використання української мови в кінотеатрах зустріла рішучий опір із боку більшості дистрибуторів і невдовзі була скасована рішенням суду за їхнім позовом. Після цієї невдачі міністерство культури в січні 2007 року зініціювало власний меморандум із дистрибуторами, в якому обумовлювався обмеженіший і поступовіший перехід до використання української мови. Однак цей меморандум виконано лише почасти, зокрема через брак відповідних зусиль із боку уряду Януковича, головні посадовці якого не були так зацікавлені в підтримці української мови, як члени помаранчевих кабінетів.

Мовне питання під час та після виборів 2006 року

Парламентські вибори березня 2006 року принесли нове посилення конфронтації між помаранчевими силами та їхніми опонентами, на чолі яких стояла Партія регіонів. Мовна політика стала чи не найголовнішим тереном, на якому ця конфронтація розгорталася. Намагаючися змобілізувати своїх потенційних прихильників на сході та півдні, Януковичева партія вела кампанію, підкреслюючи відмінності між східною та західною частинами України і, відповідно, подаючи себе як захисника особливих інтересів та цінностей східної частини, в тім числі й (уживання) російської мови. ПРУ зробила особливий наголос на питанні статусу цієї мови, яке тепер посіло набагато важливіше місце, ніж під час кампанії 2004 року. Кримський осередок партії зініціював регіональний референдум щодо статусу російської як другої державної мови. Після того, як біло-блакитні активісти зібрали понад 300 тисяч підписів на підтримку цієї ініціативи, Верховна Рада АРК ухвалила провести референдум одночасно з виборами, щоб скоротити витрати

⁴⁹ Докладніше про це див. у розділі 3 моєї книжки «Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки», яка готується до друку у видавництві «Критика».

й забезпечити високу явку. Проте прокурор автономії опротестував цю ухвалу на підставі її суперечності нормі Конституції, згідно з якою питання мововжитку може вирішувати тільки національний парламент або загальнонаціональний референдум. Центральний уряд і помаранчеві партії засудили цю ідею як виборчу технологію, що не має нічого спільного із захистом мовних прав російськомовного населення, а Центральна виборча комісія України заборонила кримським органам влади проводити референдум у день виборів⁵⁰. Попри передбачувану марність цієї спроби для законодавчих цілей, вона, можливо, принесла певну користь як засіб мобілізації виборців.

Водночас Партія регіонів удалася до ратифікованого Україною міжнародного інструменту — Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, — аби зробити російську *de facto* офіційною мовою. Власне, прибічники офіційного статусу російської мови на той час уже майже десять років намагалися скористатися цією хартією. Хоча цей інструмент призначений передусім для захисту менш уживаних мов, в Україні він перетворився на засіб забезпечення подальшого обігу мови, якою говорить понад половина населення, але яка за статусом понижена до рівня меншинної. Виконуючи зобов'язання, взяті 1995 року під час приєднання до Ради Європи, Україна підписала хартію в травні 1996-го, але чинності вона набула тільки десять років по тому, оскільки частина політиків намагалася використати її як заміник недосяжного для них офіційного статусу російської мови, а їхні опоненти цим намаганням рішуче опиралися. Коли в грудні 1999 року хартію ратифіковано у версії, що по суті (за обсягом уживання, який вона надавала) забезпечувала російській мові офіційний статус на майже половині території України, прибічники україномовності звернулися до Конституційного Суду, і він у липні 2000 року визнав закон про ратифікацію неконституційним, визнавши неналежною процедуру його ухвалення⁵¹.

У травні 2003 року Верховна Рада знову ратифікувала хартію, цього разу в менш осяжній версії, яка, однак, передбачала використання російської та дванадцяти інших меншинних мов у багатьох сферах суспільного життя на всій території України⁵². Нечіткість положень Хартії в поєднанні із відсут-

⁵⁰ [Тищенко Ю.] Пріоритети політичних партій: мовна політика та етнополітика // Твій вибір. — 2007. — Ч. 1. — С. 18.

⁵¹ Kulyk V. Revisiting a Success Story. — P. 111–112.

⁵² Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин [ухвалений 15 травня 2003] // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=802-15>.

ністю в законі про ратифікацію конкретних умов їх застосування (скажімо, якоїсь мінімальної частки носіїв певної мови в населенні місцевості) зробила цей інструмент малоефективним для захисту мовних прав членів меншин. Однак саме поняття «регіональної мови або мови меншини», яке могло, в принципі, використовуватися на всій території країни, давало прибічникам російської мови можливість легалізувати її вжиток далеко не тільки в регіонах і населених пунктах, більшість населення яких складають члени етнічних меншин (тільки там українське законодавство дозволяє офіційне використання меншинних мов). Саме з огляду на таку можливість режим Кучми майже два роки після ухвалення закону про ратифікацію зволікав із переданням ратифікаційної грамоти до Страсбурга. І саме цю можливість помаранчевий уряд зробив реальною, коли врешті здійснив цей крок у вересні 2005 року, тим самим надавши хартії чинності на території України від початку 2006 року⁵³. Рішення зробити цей ризикований крок замість дальших зволікань чи перегляду закону про ратифікацію свідчить про прагнення помаранчевої еліти тісно співпрацювати із західними інституціями, але його також можна сприймати як вияв недооцінки законодавчого виміру мовної політики. Маючи довгочасний досвід недієвості закону про мови та інших правових актів, керівники країни, мабуть, не сподівалися, що досить загальні норми хартії можуть істотно вплинути на реальну політику.

Виявилось, однак, що біло-блакитні негайно використали цю нагоду, яка давала їм змогу дати вірогідну передвиборну обіцянку, а відтак продемонструвати її виконання. Невдовзі після того, як хартія набула чинності, низка обласних і міських рад у східній та південній Україні ухвалила постанови, що проголошували російську мову «регіональною» мовою на їхній території, буцімто у відповідності з хартією⁵⁴. Перша така ухвала з'явилася у Харкові на початку березня 2006 року — за три тижні до виборів, коли депутати шукали способів догодити

⁵³ Кулик В. Регіональна хартія мовного компромісу // Критика. — 2006. — Ч. 6. — С. 2; Antonovych M., Bowring B. Ukraine's long and winding road to the Charter // The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities. — Strasbourg, 2008.

⁵⁴ Хоч не зовсім тотожний статусові «регіональної або меншинної мови, про який ідеться в самій хартії, цей «регіональний» статус не був власним витвором біло-блакитних. Парадоксально, але помаранчевий уряд сам подарував прибічникам легалізації російської мови вдалий спосіб оминати факт її неменшинного статусу, коли в ратифікаційній грамоті назвав мови, що підлягали захистові за умовами Хартії, «регіональними», а не «мовами національних меншин», як їх названо в законі про ратифікацію (Antonovych, Bowring 2008).

переважно російськомовному електоратові міста⁵⁵. Переконлива перемога Партії регіонів на виборах до обласних і міських рад сходу та півдня країни дала їй змогу забезпечити ухвалення аналогічних постанов в інших радах, аби продемонструвати турботу партії про російську мову та її носіїв, а також її загальну політичну відповідальність, активність і силу. Виконавча влада та помаранчеві партії виступили з різким осудом цих кроків, доводячи, що захист російської мови в місцях її домінування суперечить призначенню хартії та що органи самоврядування не вповноважені ухвалювати рішення щодо порядку застосування мов, адже такі рішення належать винятково до компетенції національного парламенту⁵⁶. Ініціатори постанов відповіли, що місцеві ради не надавали російській мові нового статусу, а всього-на-всього визнали за нею на своїх територіях той статус, який передбачено законом про ратифікацію хартії⁵⁷. Мало того, визначний політик біло-блакитного табору Євген Кушнар'єв заявив, що оскільки центральні органи влади затято не хочуть розв'язувати мовну проблему «цивілізовано, відповідно до Європейської хартії регіональних мов», то «цю функцію явочним порядком візьмуть на себе органи місцевої влади»⁵⁸.

Чи «визнання», яке здійснили ті ради, було втручанням у справи парламенту і, відповідно, чи їхні постанови порушували норми Конституції — мав пояснити Конституційний Суд. Однак він уже більш як рік не міг діяти, позаяк парламент відмовлявся призначити свою частину суддів і прийняти присягу в тих, яких призначив президент (ця відмова мала на меті запобігти вірогідному, як уважали депутати, анулюванню конституційної реформи). За відсутності загальноновизнаного авторитету спроби сторін скасувати рішення одна одної сприяли радше ескалації політичного протистояння, ніж досягненню правового розв'язання проблеми. У травні Міністерство юстиції оприлюднило «юридичний висновок» щодо постанов, у якому їх проголошено незаконними, зокрема на підставі гаданого виходу відповідних рад

⁵⁵ У Харкові дали «зелене світло» російській мові // Українська правда. — 2006. — 6 березня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/3/6/39438.htm>.

⁵⁶ Віце-прем'єр погрожує депутатам судом // Українська правда. — 2006. — 27 квітня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/4/27/41334.htm>; Ющенко попросит Конституційний суд поработать с языком // Корреспондент.net. — 2006. — 19 мая. — <http://www.korrespondent.net/main/154210/2006>.

⁵⁷ Див., наприклад, заяву депутата Харківської облради Володимира Алексеева, зацитовану в: Wolczuk K. Whose Ukraine? — P. 544.

⁵⁸ Януковичі поширюють російську мову в областях // Українська правда. — 2006. — 26 квітня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/4/26/41298.htm>.

поза межі своїх конституційних повноважень⁵⁹. Зі свого боку, ПРУ заявила, що саме міністерство також перевищило свої повноваження, присвоївши право тлумачити Конституцію, яке належить до виняткової компетенції Конституційного Суду⁶⁰. Коли прокурори відповідних областей і міст на вимогу Ющенка подали протести на постанови рад, біло-блакитні більшості цих рад відмовилися їх скасувати, хоч це було звичайною практикою у випадку аналогічних протестів, принаймні за часів Кучми. А коли касувати ці постанови почали суди, ради зверталися з апеляціями до судів вищої інстанції, тому пройшло понад рік, перш ніж їхні акти остаточно позбавлено чинності. Мало того, навіть після того, як деякі суди оголосили свої рішення, ради в інших регіонах ухвалювали схожі постанови до тих, які щойно було визнано незаконними⁶¹.

Хоч постанови відіграли важливу роль у демонстрації намагання партії виконувати свої передвиборні обіцянки, їхнім ініціаторам ішлося не тільки (або й не передусім) про мову. Демонструючи контроль над сходом та півднем (і їхніми самоврядними органами) та рішучість використовувати його задля реалізації політичних стратегій, що їх помаранчеві сили вважали небезпечними, біло-блакитні далі тиснули на своїх опонентів (або, як назвав це один помаранчевий політик, «шантажували» їх), аби запобігти своєму вилученню з формованої після виборів системи влади⁶². Хоча Януковичева партія здобула найбільше місць у новому парламенті (186), це було значно менше, ніж об'єднаний результат трьох помаранчевих партій, які отримали більшість (243 із 450 місць). Мірою того, як зіткнення амбіцій усередині помаранчевого табору створювало

⁵⁹ Юридичний висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області // <http://minjust.gov.ua/?do=d&did=7477>.

⁶⁰ Declaration of the Political Council of the Party of Regions on the Protection of Constitutional Rights of the Russian-speaking Citizens of Ukraine [ухвалено 17 травня 2006]. Цит. за: Wolczuk K. Whose Ukraine? — P. 545.

⁶¹ У Ющенка не будуть застосовувати силу до мовних сепаратистів // Українська правда. — 2006. — 31 травня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/5/31/42330.htm>; Донецький суд скасував надання російській мові статусу регіональної // Телекритика. — 2006. — 1 червня. — <http://www.telekritika.kiev.ua/news/146/0/19317/>; Запоріжжя та Херсонську область здав російській мові, а в Одесі — викрутилися // Українська правда. — 2006. — 5 липня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/7/5/43954.htm>; Суд відмовив Донецьку в російській мові // Там само. — 2007. — 28 листопада. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/28/67518.htm>.

⁶² «Нашоукраїнці» віддадуть Януковичу віце-спікера, щоб той нікого не шантажував? // Українська правда. — 2006. — 8 червня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/6/8/42664.htm>

перепони для формування їхньої коаліції, Партія регіонів намагалася залучити одну із помаранчевих сил — Ющенкову «Нашу Україну» — до так званої широкої коаліції. Коли в червні дві партії вели перемовини з цього приводу, лідери біло-блакитних натякали на свою готовність зробити прагматичні поступки партнерам, але при цьому відкрито не відступали від програмових позицій щодо мови та інших чутливих питань. Уклавши на початку липня угоду з іншою помаранчевою силою — Соціалістичною партією — і відтак сформувавши власну коаліцію, провід ПРУ зміцнив свої позиції на перемовинах, але все ще докладав зусиль, аби переконати «Нашу Україну» приєднатися до коаліції, що вважалося передумовою Ющенкової згоди подати Януковичеву кандидатуру на прем'єр-міністра.

Щоби зв'язати майбутній уряд чіткими зобов'язаннями щодо кардинальних політичних питань, Ющенко ініціював підписання всіма парламентськими партіями так званого Універсалу національної єдності. Після напружених дебатів документ підписано в компромісній версії, яка в мовному питанні відтворювала конституційну формулу, додаючи до неї, з одного боку, характеристику української мови як «основи самоідентифікації народу і держави», а з іншого боку, посилання на Європейську хартію як обґрунтування права громадян на «вільне використання у всіх життєвих потребах російської чи іншої рідної мови»⁶³. Один західний оглядач назвав це формулювання «перемир'ям між політичними силами», яке, разом із компромісними формулами щодо інших суперечливих питань, ознаменувало повернення до «політичного статус-кво, що панував до помаранчевих заворушень та біло-блакитної реакції»⁶⁴.

Однак як тільки 4 серпня Янукович обійняв посаду прем'єр-міністра (і відповідно до переглянутої Конституції став захищеним від Ющенкових спроб його усунути), Партія регіонів почала ухилятися від виконання умов вимушеного перемир'я. Якщо Янукович інколи й висловлювався подібно до Ющенка, то лише тому, що намагався подавати себе всередині країни та на міжнародній арені як зрілого й відповідального лідера всієї країни, рівного президентові за статусом або принаймні за впливом. Скажімо, через тиждень після вступу на посаду він заявив на прес-конференції в Києві, що хоч «не можна утиска-

⁶³ Універсал Національної Єдності. Текст, підписаний на Круглому Столі // Українська правда. — 2006. — 3 серпня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/8/3/45537.htm>. Згадка про «рідні» мови дала змогу уникнути називання російської «мовою меншини» або «регіональною», що було б неприйнятним для однієї зі сторін.

⁶⁴ Socor V. Ukraine's National Unity Declaration: No Guide To Policy Or Action // Eurasia Daily Monitor. — 2006. — 7 August. — http://jamestown.org/edm/article.php?article_id=2371356.

ти російську мову», а «насильницька українізація веде до зворотного», «українська мова потребує розвитку. Російськомовні регіони потребують послідовної програми української мови»⁶⁵. В інтерв'ю журналістам ВВС за два тижні по тому він пішов іще далі, визнавши, що «у південно-східних регіонах проблеми російської мови немає. Є проблема української мови», яку, отже, держава повинна підтримувати відповідно до спеціальної програми. Водночас він закликав ухвалити новий закон про мови, що регулював би використання обох/усіх мов, і навіть заявив про намір невдовзі подати відповідний законопроект до парламенту⁶⁶. Втім, під час візитів до російськомовних регіонів та Москви — де він прагнув, відповідно, продемонструвати свою відданість виконанню передвиборчих обіцянок і подати себе як дружнього лідера держави-партнера, відмінного від своїх помаранчевих опонентів — Янукович робив інший наголос. Він говорив, що хоча парламентська коаліція не має конституційної більшості, а тому не може «виконати те принципове рішення щодо російської мови», «як тільки з'явиться конституційна більшість, ми це питання будемо ставити»⁶⁷.

Після певного періоду хитань Янукович урешті став на позицію захисту російської мови, тим паче що «Наша Україна» вирішила лишитися поза коаліцією і Партія регіонів стала більш зацікавленою в пошуку шляхів оминання Ющенка, ніж у домаганні його прихильності. Головними засобами концентрації повноважень у руках коаліції та кабінету коштом президента були використання суперечностей нової Конституції та законодавства, дедалі більший контроль над судовою гілкою влади, яка відтак підтримувала уряд у його суперечках із Ющенком, та «перетягування» депутатів із опозиційних фракцій до коаліції, яке мало на меті поступово довести її чисельність до конституційної більшості, після чого можна було би повністю ігнорувати президента. Очевидне перетікання влади від Ющенка до Януковича викликало ефект доміно й спонукало дедалі більше політиків та урядовців переходити з одного табору в інший. Проте ПРУ не виявляла бажання скористатися збільшенням своєї влади, щоб розв'язати мовну проблему відповідно до своїх заявлених пріоритетів. Хоча лідери біло-блакитних, зокрема Кушнар'єв, регулярно проголошували намір ухвалити

⁶⁵ Янукович заговорив словами Ющенка // Українська правда. — 2006. — 10 серпня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/8/10/45913.htm>.

⁶⁶ Янукович заспокоїв Європу і сказав, що останнє слово за ним // Українська правда. — 2006. — 23 серпня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/8/22/46393.htm>.

⁶⁷ Янукович зібрався порушувати Універсал? // Українська правда. — 2006. — 16 серпня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/8/16/46119.htm>.

новий закон про мови, задля забезпечення більшості голосів у Верховній Раді треба було або досягти принципового компромісу з помаранчевими партіями щодо мовної політики, або укласти прагматичні угоди з якоюсь із них, щоб вона підтримала коаліційний законопроект в обмін на певні поступки з боку коаліції⁶⁸. Як виявилось, Партія регіонів та її коаліційні партнери не були готові до жодного з цих сценаріїв.

Законопроект, що його наприкінці листопада подали Кушнарєв і два депутати від інших партій коаліції, передбачав використання мов, перелічених у законі про ратифікацію хартії, поруч із українською в низці сфер, що виходили далеко поза межі положень самої Хартії. На відміну від закону про ратифікацію ці мови, означені як «регіональні», можна було б використовувати на територіях, де частка їхніх носіїв перевищує 10 % населення, якщо таке рішення ухвалить відповідна рада⁶⁹. І вибір терміна на позначення цих мов, і спосіб запровадження їх ужитку на певних територіях виказували намагання авторів далі дотримуватися підходу, застосованого в раніших постановах південно-східних рад. Не дивно, що проти цього законопроекту виступили помаранчеві фракції, а відтак його відхилив Комітет з питань культури і духовності, що був визначений як головний парламентський комітет, відповідальний за цей та інші «мовні» законопроекти. Скориставшись передбаченою в парламентському регламенті альтернативною процедурою, коаліція наприкінці лютого 2007 року проголосувала за внесення цього та низки інших спрямованих на двомовність законопроектів до порядку денного весняної сесії, попри їх відхилення в комітеті⁷⁰. Однак їх не розглянуто ні протягом п'яти тижнів, що лишилися до Ющенкового розпуску парламенту 2 квітня, ні на тих засіданнях сумнівної законності, які ще кілька місяців по тому проводила коаліція, доки біло-блакитні зрештою не погодилися на позачергові вибори 30 вересня. Та навіть якби якийсь із цих законопроектів був ухвале-

⁶⁸ Найвідоміший приклад такої угоди — ухвалення закону «Про Кабінет Міністрів України», який давав Януковичеві додаткові повноваження й тому був неприйнятним для Ющенка. Президентське вето подолано в січні 2007 року завдяки голосам опозиційної фракції — Блоку Юлії Тимошенко, який в обмін за це здобув підтримку коаліції щодо двох сприятливих для опозиції законопроектів.

⁶⁹ Проект закону «Базовий закон України про мови України» [внесений 29 листопада 2006] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=28857. Див. також: Кулик В. «Регіональний» закон про всеукраїнську двомовність // Українська правда. — 2007. — 4 січня. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/1/4/52992/htm>.

⁷⁰ Інтерв'ю з Володимиром Яворівським, народним депутатом України, членом фракції БЮТ, головою Комітету з питань культури і духовності, 17 січня 2008; інтерв'ю з Колесніченком, 25 грудня 2007.

ний, президент однак би наклав на нього вето, а коаліції все ще бракувало кількох десятків голосів, аби його подолати⁷¹. Іронія в тому, що саме завзятість лідерів коаліції у якнайшвидшому здобутті конституційної більшості підштовхнула Ющенка до розпуску парламенту, щоб запобігти монополізації влади Партією регіонів та її молодшими партнерами.

Хоч політична риторика періоду двовладдя різнилася від аналогічної риторики часів домінування помаранчевих сил своїм самовпевненим і конфронтаційним тоном, практична політика в мовній сфері характеризувалася високим рівнем тягlostі щодо часів раннього Ющенкового й навіть Кучминого правління. Якщо говорити про фінансування, то бюджетні видатки на пов'язані з мовою програми залишилися незмінними (втім, помаранчеві уряди в 2005 та 2008 роках суттєво збільшили фінансування «розвитку і функціонування української мови»). Головною проблемою в цій сфері була нездатність уповноважених організацій освоїти більшу частину запланованих коштів (приміром, на виробництво україномовних кінофільмів або придбання книжок для бібліотек) через недосконалі бюрократичні процедури⁷². Хоча Ющенко час од часу критикував уряд за недбале ставлення до підтримки української мови⁷³, такий стан був радше викликаний загальною неефективністю бюрократії, ніж упередженнями якихось урядовців до титульної мови. Упередження проти української мови або принаймні політично вмотивоване протистояння її підтримці було помітнішим на обласному та місцевому рівнях, де кілька рад сходу й півдня підкріпили свої мовні постанови спеціальними програмами сприяння російській мові, які фінансувалися краще, ніж постійні програми для української⁷⁴.

⁷¹ Депутат від Комуністичної партії Олександр Голуб твердить, що зволікання Партії регіонів із ухваленням закону було пов'язане із її небажанням ще далі відштовхнути від себе Ющенка, оскільки лідери біло-блакитних все ще сподівалися укласти угоду із президентом. За його словами, депутати-комунисти неодноразово спонукали своїх партнерів розглянути подані законопроекти на сесії, але ті вважали це передчасним (інтерв'ю з Олександром Голубом, народним депутатом України, членом фракції КПУ, 24 січня 2008).

⁷² Ганжа Л. Юрій Богущкий: «Рішення, якою бути Україні, приймаються не в Україні» // Телекритика. — 2007. — 6 липня. — http://www.telekritika.kiev.ua/articles/123/0/9468/boh_min_int2007/.

⁷³ Див., наприклад: Ющенко чітко вказав, як Янукович порушує Універсал // Українська правда. — 2006. — 5 жовтня. — <http://pravda.com.ua/news/2006/10/5/48579.htm>; Ющенко спитав у Азарова, яку мову він фінансує // Українська правда. — 2007. — 4 вересня. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/9/4/63467.htm>.

⁷⁴ Див., наприклад: На Луганщині майже відсутні україномовні книжки // Телекритика. — 2006. — 4 вересня. — <http://www.telekritika.kiev.ua/news/146/0/20346/>.

Не менш важливою була зміна урядового ставлення до мововжитку в недержавних практиках, у які держава могла більш чи менш активно втручатися, щоб забезпечити реалізацію своїх пріоритетів. Якщо помаранчеві урядовці намагалися використати доступні їм важелі, щоб заохотити активніше вживання української мови недержавними організаціями — як-от телерадіостанціями, книговидавцями та дистрибуторами фільмів, — то уряд Януковича волів утримуватися від втручання, що було рівнозначним підтримці статус-кво, в якому домінувала російська мова. Зокрема, чільні постаті біло-блакитних у законодавчій і виконавчій владі гостро критикували вищезгадані українізаційні заходи Національної ради з питань телебачення і радіомовлення та постанову про використання української мови в кінотеатрах ⁷⁵. Нацрада була захищеною від будь-яких спроб передчасно звільнити з посад її членів і тому могла продовжувати свої зусилля, проте постанову про кінотеатри скасовано за позовом одного з дистрибуторів, а уряд Януковича відмовився подати апеляційну скаргу до суду вищої інстанції під сміховинним приводом «поваги до судових рішень» ⁷⁶. Як уже згадувалося раніше, меморандум між Міністерством культури та дистрибуторами виконано тільки почасти через небажання уряду наполягати на його дотриманні. Отож повноцінне впровадження української мови в цій царині затягнулося на більше ніж рік, доки Конституційний Суд вирішив у грудні 2007 року, що чинне законодавство вимагає, аби кожен примірник фільму іноземною мовою супроводжувався українським дублюванням, озвученням або субтитрами ⁷⁷.

Вибори 2007 року та перспективи української мовної політики

Позачергові парламентські вибори вересня 2007 року викликали нову хвилю політичної риторики навколо мови,

⁷⁵ Див., наприклад: Проти «Тачок» і «Піратів» українською протестують регіонали // Українська правда. — 2006. — 23.10. — <http://pravda.com.ua/news/2006/10/23/49447.htm>; Олена Бондаренко: «Это не меня Нацрада допекла, а телевизионщиков, кабельщиков, радищиков» // Телекритика. — 2007. — 12 грудня. — <http://www.telekritika.ua/media-corp/lyudi/2007-12-12/35479>.

⁷⁶ Табачник наполягає на відмові від українського дубляжу? // Українська правда. — 2006. — 9 листопада. — <http://pravda.com.ua/news/2006/11/9/50472.htm>.

⁷⁷ Рішення Конституційного Суду України в справі подання 60 Народних Депутатів України про офіційне тлумачення положень частини другої, статті 14 Закону України «Про кінематографію» [ухвалене 20 грудня 2007] // <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0>.

а відтак принесли нову конфігурацію законодавчої та виконавчої влади, яка, ймовірно, здійснюватиме політику, вельми відмінну від курсу біло-блакитної коаліції та кабінету. Програмові позиції головних політичних сил щодо мовного питання лишилися фактично незмінними, хоч деякі з них змінили акценти своїх виборчих кампаній. Зокрема, Партія регіонів попервах робила значно менший, ніж 2006 року, наголос на статусі російської мови, мабуть, намагаючись уникнути роз'єднавчих питань, аби мати шанси здобути підтримку колишнього помаранчевого електорату в західних і центральних областях. Поворот до цього питання стався всього за три тижні до виборів і, за публічним визнанням одного з її колишніх депутатів, був спричинений падінням рейтингу партії ⁷⁸. Зініціювавши збирання підписів громадян за проведення референдуму щодо статусу російської мови та кількох інших питань ⁷⁹, ПРУ повторила аналогічний хід інших антипомаранчевих сил під час кампанії 2006 року. Це зробило очевидною суто виборчу мотивацію цього кроку, яку негайно підкреслили не тільки її помаранчеві опоненти, а й зорієнтовані на російськомовне населення суперники ⁸⁰. Намагаючись викрити ініціативи біло-блакитних як не пов'язані зі справжньою підтримкою російськомовного населення, самі помаранчеві сили теж оминали мову й інші роз'єднавчі питання в своїх кампаніях. Навіть більш уважна до національного аспекту «Наша Україна», об'єднана в блок із новоствореною «Народною самообороною», побудувала програму на демократичних і соціальних пріоритетах останньої, замовчуючи етнокультурні питання. Більш еклектичний Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) намагався привабити виборців у переважно російськомовних регіонах, заперечуючи своє вороже ставлення до російської мови та наміри обмежити її використання. Водночас блок уважав неприйнятним надання офіційного статусу російській, особливо наголошуючи на цьому пункті під час кампанії в західних регіонах, де він прагнув здобути

⁷⁸ Регионал Болдырёв обвинил в поражении ПР на выборах американских политтехнологов во главе с Манафортом // Телекритика. — 2007. — 6 октября. — <http://www.telekritika.ua/news/2007-10-06/34252>.

⁷⁹ «Регіони» скликають референдум щодо російської мови і НАТО // Українська правда. — 2007. — 5 вересня. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/9/5/63525.htm>.

⁸⁰ Див., наприклад: У Тимошенко кажуть, що януковичі скоро зроблять монгольську державною мовою // Українська правда. — 2007. — 5 вересня. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/9/5/63547.htm>; Смалюхівська О. Віренко називає референдум регіоналів рекламою // Газета по-українськи. — 2007. — 12 вересня. — <http://www.gpu-ua.info/index.php?&id=181441>.

перевагу над «Нашою Україною — Народною самообороною» (НУ-НС)⁸¹.

Хоч Партія регіонів утримала свій електорат і навіть дещо збільшила отриману частку голосів (34,4 %), разючий успіх БЮТ (30,7 %, що означало збільшення результату 2006 року більш як на третину) дав змогу двом помаранчевим силам утворити коаліцію, хоч і з дуже незначною більшістю. Засвоївши гіркий урок попереднього парламенту, обидві сили діяли швидше й узгодженіше, не відступаючи від обіцянки утворити саме помаранчеву коаліцію, хоч і цього разу Ющенко та деякі члени «Нашої України» знову спробували укласти союз із біло-блакитними. Щоб забезпечити підтримку президента й націоналістів із «Нашої України», БЮТ погодився застерегти їхні україномовні пріоритети в програмі коаліції та Кабміну (а також прийняв їхніми кандидатури на міністерські посади в гуманітарних сферах). Ба більше, обидві програми містили тези про ухвалення нового закону про мову та змін до закону про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин «у відповідності із метою та об'єктом Хартії»⁸². Якщо закони буде ухвалено, Ющенко їх скоріш за все підпише, але цілком можливо, що коаліція та уряд не поспішатимуть утілювати ці декларації в життя, по-перше, через їхній дестабілізаційний потенціал, а по-друге, через їхню низьку пріоритетність для багатьох впливових осіб. Водночас сам склад парламенту загалом та тих комітетів, що опікуватимуться мовними питаннями, внеможливіє ухвалення будь-яких законодавчих актів, які підвищували б статус російської або розширювали масштаби її публічного вживання. Тому принаймні до президентських виборів 2009 року (або ще одних позачергових парламентських виборів) реальними варіантами можуть бути тільки рішучіша українізація або якась версія статус-кво.

Важко передбачити, яка із цих альтернатив стане реальністю, — з огляду на нестійкий баланс сил у парламенті та значні розбіжності між поглядами членів коаліції щодо питань про те, наскільки мовна проблема важлива, в чому вона полягає та як їй слід давати раду. Як засвідчили мої інтерв'ю з помаран-

⁸¹ Тимошенко навчилася української мови в Ющенка, а «феню» не розуміє // Українська правда. — 2007. — 16 вересня. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/9/15/63985.htm>; Тищенко Ю. Пріоритети політичних партій. — С. 11, 22–23.

⁸² Угода про створення Коаліції Демократичних Сил у Верховній Раді України VI скликання [підписана 17 жовтня 2007] // http://www.byut.com.ua/files/sm38_Ugoda_koalicia_2007.doc. — П. 1.4; Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український Прорив: для людей, а не політиків» [проект, опублікований 10 січня 2008], http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=104231107&cat_id=47292901. — П. 1.4.

чевими політиками, навіть серед тих, хто вбачає мовну проблему передусім у недостатньому використанні української мови в більшості сфер суспільного життя, немає згоди щодо питання, чи потрібні заходи виправлення такої ситуації законодавчі зміни. Приміром, депутат від БЮТ і голова парламентського комітету з питань культури та духовності Володимир Яворівський вважає ці зміни найважливішим завданням помаранчевих сил у мовній царині саме тепер, коли вони мають, на його переконання, досить голосів, щоб їх ухвалити. Він сподівається, що новий закон про мову з недвозначними положеннями щодо вживання української мови в усіх сферах суспільного життя буде ухвалено вже 2008 року (разом з іншим депутатом від БЮТ він наприкінці січня подав законопроект, що його хотів би бачити в основі майбутнього закону)⁸³. Крім того, Яворівський переконаний, що слід переглянути закон про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, усунувши неточності її перекладу та вилучивши російську з переліку мов, яких цей документ стосується.

На відміну від нього, два політики з «НУ-НС» дотримуються думки, що в найближчому майбутньому законодавчі зміни недоречні, хоч кожен із них аргументує цю думку по-своєму. Юрій Ключковський, визначний представник «Нашої України» й багаторічний діяч націонал-демократичного руху, вважає новий закон про мову недоцільним, оскільки він може викликати хвилі конфронтації у суспільстві, та необов'язковим, оскільки й так є досить можливостей для «реалістичної, але цілеспрямованої» політики на підтримку української мови. Така політика, на його думку, має ґрунтуватися перш за все на статті Конституції про «всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України» та її ствердній інтерпретації Конституційним Судом, що дозволяють уживати потрібних адміністративних заходів⁸⁴. Натомість член блоку від «Народної самооборони» Олесь Доній переконаний, що ухваленням радикального українізаційного закону про мову помаранчева влада «налаштувала [би] проти себе 50 % населення» і спричинила тріумф біло-блакитних на наступних виборах, які потім ухвалили б закони, що не допускать ніякого сприяння українській мові та культурі. І якщо такий закон не буде частиною «цілеспрямованої, але довгострокої програми», призначеної створити умови для опанування та використання української мови,

⁸³ Інтерв'ю із Яворівським, 17 січня 2008.

⁸⁴ Інтерв'ю з Юрієм Ключковським, народним депутатом України, членом фракції «НУ-НС», 23 січня 2008.

тоді, на Донієве переконання, він буде приречений на саботаж з боку населення та чиновників, тим більше що українці не призвичаєні дотримуватися законів.

Крім того, на відміну від Яворівського, Ключковського та більшості інших помаранчевих політиків, Доній не вважає радикальну українізацію із фактичним вилученням російської з усіх сфер суспільного життя *справедливим* розв'язанням мовної проблеми в Україні з огляду на значну частину населення, яка віддає перевагу російській і домагається надання їй офіційного статусу. Він єдиний із помаранчевих політиків, від якого я чув відкриту заяву на підтримку відповідного Європейській хартії статусу російської та інших мов, уживаних у певних частинах України, як можливого компромісу між двома політичними таборами. Проте він наполягає на застосуванні цього розв'язання до місцевостей, а не регіонів, щоб уникнути насаджування російської мови переважно україномовному селу Сходу й Півдня та поділу країни на дві частини, які користуються різними мовами⁸⁵. Водночас Ключковський і Доній заявили, що вони не чинитимуть опору проектам закону про мову, якщо їх запропонують радикальніші члени помаранчевих фракцій (утім, Доній сказав, що його рішення залежатиме від конкретних положень пропонованого закону). Тому все ще є можливість, що такий закон здобуде більшість голосів, надто якщо його підтримають окремі депутати з розташованої поміж двома таборами фракції на чолі з колишнім спікером Володимиром Литвином.

Щодо депутатів двох явно антипомаранчевих фракцій — Партії регіонів і Комуністичної партії, то вони рішуче заперечують проти посилення нерівності правових статусів двох головних публічних мов, але, як виглядає, не готові прийняти компроміс на будь-яких інших засадах, крім повної формальної рівності цих мов. Іван (Іон) Попеску, визначний активіст зосередженої в Чернівецькій області румунської меншини та довгочасний захисник її прав, котрий останнім часом дійшов висновку, що найкращий спосіб їх забезпечити — у співпраці з Партією регіонів, твердить, що компроміс може стосуватися не *суті* законодавчого акту щодо статусу російської мови, а *тільки часу* його ухвалення. Тобто його партія офіційно не відступить від наполягання на рівному статусі російської та української мов, навіть якщо укладатиме коаліцію з «Нашою Україною», якої багато біло-блакитних політиків все ще сподівалися на момент мого інтерв'ю з Попеску. Ідеальний для ньо-

⁸⁵ Інтерв'ю з Олесем (Олександром) Донієм, народним депутатом України, членом фракції «НУ-НС», 22 січня 2008.

го варіант розв'язання проблеми передбачає ухвалення Концепції державної етнополітики та закону про мови, що розвивав би її рамкові положення. Обидва документи мають відповідати нормам мовної хартії та інших пов'язаних із меншинами актів Ради Європи. Першим кроком на шляху до цієї мети Попеску бачить повну імплементацію хартії в обсязі, передбаченому чинним законом про ратифікацію, але із зазначенням чітких механізмів, що їх, на його думку, можна приводити в дію ухвалами відповідних органів виконавчої влади⁸⁶.

Вадим Колесніченко — інший депутат від Партії регіонів, який останнім часом став найактивнішим у мовних питаннях представником біло-блакитних, — не вважає державний статус російської мови реалістичним у найближчому майбутньому, адже він вимагає не лише конституційної більшості в парламенті, але й проведення референдуму, що його він вважає політичному небезпечним і суспільно роз'єднавчим заміром. Тому він тлумачить заклики його партії до проведення референдуму радше як «пропозицією для так званих еліт політичних сісти за стіл перемовин і домовитися» — на яку помаранчеві, втім, досі не відгукнулися. Бажаним для Колесніченка характером такої угоди був би спеціальний закон про використання російської мови або новий закон про ратифікацію хартії, який визначав би обсяги застосування різних мов залежно від частки їхніх носіїв на певній території. Хоч би який із цих двох шляхів було обрано, він підніс би російську мову в практичному й символічному плані набагато вище від інших меншинних мов, а то й зробив би її формально рівною українській⁸⁷. Однак законотворча діяльність Колесніченка ставить під сумнів його декларовану готовність прийняти регіональний статус російської мови як компромісне розв'язання. Запропоновані поправки до багатьох законів щодо конкретних суспільних практик, які передбачають змінити мовний режим цих практик із виокремлення лише української мови на рівність української та російської, створили йому серед помаранчевих політиків репутацію наполегливого агента русифікації, з огляду на яку вони навряд чи ладні будуть сісти з ним за стіл переговорів⁸⁸.

⁸⁶ Інтерв'ю з Іваном (Іоном) Попеску, народним депутатом України, членом фракції ПРУ, 23 листопада 2007.

⁸⁷ Інтерв'ю з Колесніченком, 25 грудня 2007.

⁸⁸ Тим більше не посприяє прийнятності Колесніченка як партнера на переговорах його намір продемонструвати європейським організаціям, як Україна порушує права російськомовного населення, щоб «збудувати мур перед Україною в Раді Європи, якщо вона не хоче виконувати своїх зобов'язань перед Радою Європи» (Інтерв'ю з Колесніченком 2007).

Водночас надії Колесніченка та інших біло-блакитних політиків на підтримку їхніх законодавчих ініціатив із боку іншої антипомаранчевої сили — комуністів — можуть не справдитися. Депутат Верховної Ради і головний редактор партійної газети «Комуніст» Олександр Голуб заявив мені, що комуністи відрізняються від своїх колишніх партнерів по коаліції тим, що вважають регіональний статус російської мови загрозливим для України через його здатність призвести до її поділу. Тому вони наполягатимуть, аби будь-яке розв'язання проблеми статусу мов стосувалося всієї країни. На думку Голуба, найкращим розв'язанням був би закріплення Конституцією статусу російської як другої державної або, що реалістичніше, дещо нижчий статус офіційної мови, обумовлений спеціальним законом або змінами до закону про мови, що гарантували б її безперешкодне використання в освіті, судочинстві, державній службі та інших сферах, полишаючи регулювання вжитку меншинних мов на хартію. Проте для початку він хотів би, щоб хартія була втілена в життя за допомогою докладнішого закону про ратифікацію або принаймні спеціальної постанови парламенту. Це розв'язання не дуже відрізняється від пропозицій Попеску, хоч для Голуба воно набагато менш пріоритетне ⁸⁹.

Та хоч які зміни спробує ініціювати опозиція, найімовірніше, що коаліція проголосує проти них. Навіть якщо окремі депутати БЮТ або «НУ-НС» можуть не підтримати радикальних українізаційних законопроектів своїх колег, навряд чи вони наслідатимуться порушити фракційну дисципліну аж настільки, щоби проголосувати за ініціативи опозиції на запровадження двомовності. Тому антипомаранчеві сили також не поступляться своїми максималістськими гаслами, щоб не поставити під сумнів свою послідовність і відповідальність перед електоратом, адже поступки все одно не принесли б їм ніяких законодавчих або адміністративних здобутків. Поки що вони чинитимуть опір гаданому наступові на права російськомовного населення, саботуючи закони та урядові програми на місцевому рівні й водночас намагаючись продемонструвати свою турботу про ці права за допомогою парламентських ініціатив та спеціальних програм підтримки російської мови і культури, ухвалених у підконтрольних їм радах. Доки не відбудеться перегрупування політичних сил унаслідок нових виборів, до компромісу в мовному питанні може привести тільки ініціатива поміркованих діячів із помаранчевого табору, яких можуть підтримати (деякі) біло-блакитні політики або,

⁸⁹ Інтерв'ю з Голубом, 24 січня 2008.

ймовірніше, змова між однією з помаранчевих фракцій та Партією регіонів, що матиме на меті послабити іншу помаранчеву силу напередодні президентських виборів 2009 року.

Настанови громадян і варіанти політичного курсу

Отож стає зрозуміло, що політики не мають бажання йти на компроміс — хоча б тому, що вважають вигідним демонструвати відданий захист інтересів своїх виборців. Але чи їхня позиція відповідає громадській думці, на яку політики зазвичай посилаються? Чи справді мовні уявлення мас такі поляризовані й безкомпромісні, як їх намагаються подати їх еліти? Якою мірою погляди політичних партій відбивають уподобання їхніх виборців? На жаль, обмеження місця не дає змоги дати всебічні відповіді на ці запитання, тому я опишу тільки головні ознаки мовних орієнтацій населення України загалом та його політично значущих сегментів зокрема. Мало того, я вестиму мову тільки про ставлення й уподобання, виявлені за допомогою масового опитування, що його наприкінці 2006 року провів у рамках цього проекту центр «Громадська думка», й не торкатимуся матеріалів дискусій у фокус-групах, які могли б кинути світло на глибинні уявлення та досвіди громадян. Нарешті, позаяк моя увага зосереджена на політичних/електоральних стимулах, що їх надають настрої мас, та обмеженнях, які вони накладають, я звужу свій аналіз до уявлень щодо мовної політики, яких дотримуються головні регіональні й мовно-демографічні сегменти населення, що їх намагаються привабити політики, але не вивчатиму взаємозв'язків між цими уявленнями та різними соціальними, культурними й ідеологічними чинниками ⁹⁰. Інакше кажучи, я розглядатиму, що українці думають, а не чому вони думають саме так, а також що їхні думки означають у сенсі можливих варіантів політичного курсу.

Загалом результати опитування підтверджують добре відомі розбіжності між мовними орієнтаціями різних частин населення України. Якщо такі ознаки, як стать, освіта, соціальний статус та рівень доходів, не мають істотного впливу на уявлення й уподобання респондентів, то група характеристик, пов'язаних із мововжитком та мовною ідентичністю, неабияк позначається на їхніх відповідях щодо чинної та бажаної політики в мовній сфері. Це означає, що люди, які (переважно)

⁹⁰ Вивчення таких взаємозв'язків див. у розділі Ганни Залізняк у цій книжці.

говорять українською мовою, загалом віддають перевагу політиці, яка має на меті зробити цю мову головною або навіть єдиною публічною мовою країни, тоді як (переважно) російськомовні люди більш прихильні до політичного курсу, що дозволяє рівноправне співіснування української та російської мов. Однак на бачення людьми того, що повинна робити держава в цій сфері, впливає не тільки мова, якою вони говорять, а й мова, з якою вони себе ідентифікують, тобто яку вважають своєю рідною.

Відносна вага цих двох чинників залежить від того, який із них більше вирізняє певну групу з-поміж усього населення, тобто надає їй своєрідності. Оскільки люди часто вважають рідною мову своєї національності, а не мову власного повсякденного спілкування⁹¹, то багато з тих, хто говорить переважно або тільки російською, усе-таки називають своєю рідною мовою українську. Тому ця заява не визначає політичних уподобань респондента, позаяк за нею можуть стояти різні зразки повсякденного мововжитку та різні культурні орієнтації (тим більше, що відколи українська держава припинила радянську практику інституціалізації національності як незмінної спадкової ознаки, її почали дедалі частіше розуміти в громадянському, а не етнічному сенсі). Ще багатозначнішим є твердження про свою українську національність, яке може охоплювати не тільки різні мовні практики, а й різні мовні ідентифікації (в нашій вибірці з-поміж респондентів, які назвали себе українцями, 30 % визнали рідною мовою російську або обидві). Отож для україномовних громадян найважливішим визначником політичних уподобань є переважна мова повсякденного спілкування. А для російськомовних респондентів важливіша рідна мова, яка в цьому випадку тісно пов'язана із національністю, позаяк *факт* спілкування російською сам по собі мало що говорить про індивідуальні *уподобання* щодо мововжитку та мовної політики. Тому спектр політичних уподобань простягається від виразно українізаційних поглядів тих, хто в побуті користується винятково або переважно українською, до чіткої орієнтації на двомовність серед тих, що вважають себе росіянами за національністю, а російську мову — рідною. Позаяк ці дві групи головно зосереджені в західній та південно-східній частинах України відповідно, то розбіжність між політичними уподобаннями мовних груп обертається значною регіональною поляризацією, на яку нау-

⁹¹ Аза Л. Рідна мова. З обочини на большак // Віче. — 1995. — Ч. 11. — С. 122–123; Arel D. Interpreting «Nationality» and «Language» in the 2001 Ukrainian Census // Post-Soviet Affairs. — Vol. 18. — No. 3. — P. 238–243.

ковці вказували ще від середини 1990-х років⁹². Мало того, відмінності між регіонами не можна повністю пояснити їхніми відмінними мовними профілями; як показав тривимірний аналіз даних опитування, носії тієї самої мови мають дещо відмінні уподобання в різних регіонах. Зокрема, мешканці Західної України, яка в минулому вела вперту боротьбу за незалежність і етнічні права, сильніше підтримують українізаційну політичну лінію, ніж населення інших частин країни. Деякі дослідники навіть доводять, що регіон більше впливає на політичні погляди й уподобання, ніж мова⁹³.

Аби проілюструвати таку багатовимірну диференціацію уподобань щодо мовної політики, розглянемо уявлення респондентів про бажану для них майбутню еволюцію мовної ситуації в Україні (питання № 67 анкети; див. додаток), розподілені за національністю, рідною мовою, мовою повсякденного спілкування та регіоном мешкання.

Таблиця 1. Відповіді на запитання «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?» (№ 67). Для повсякденної мови відповіді «тільки українською/російською мовою» та «в більшості ситуацій українською/російською мовою» додано. Чотири регіони об'єднано у два, а Захід подано окремо

	Націо- нальність		Рідна мова		Повсякден- на мова		Регіон		
	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	За- хід	Центр + Північ	Схід + Південь
Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	51,6	4,7	67,1	6,4	77,5	12,7	88,9	50,7	16,9
Україна має стати двомовною країною	35,7	84,1	20,8	81,3	11,7	65,2	6,1	28,3	72,9
Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	3,3	7,6	2,5	7,0	1,5	6,4	0,3	6,1	4,5

Аналогічні зразки бачимо у відповідях на багато інших запитань, які стосуються уявлень респондентів про бажану або чинну мовну політику. За незначними винятками, в усіх цих

⁹² Див., наприклад: Arel D., Khmelko V. The Russian factor. — P. 88–90.

⁹³ Див., наприклад: Barrington L. Region, Language, and Nationality: Re-thinking Support in Ukraine for Maintaining Distance from Russia // Dilemmas of State-Led Nation-Building in Ukraine / Ed. by T. Kuzio, P. D'Anieri. — Westport, 2002. — P. 131–146.

випадках двома найвідміннішими групами є мешканці західного регіону (або люди, що в побуті користуються українською мовою), з одного боку, та ті, що вважають себе росіянами (і вважають російську рідною мовою), з іншого ⁹⁴. Наприклад, близько 40 % росіян, носіїв російської мови та мешканців Сходу переконані, що російську слід використовувати в Україні в більшому обсязі, ніж тепер, тоді як 53 % повсякденних україномовців і 61 % мешканців Заходу воліли б, аби вона вживалася рідше (№ 6). Не менше вражає інший контраст: 76 % росіян вважають, що першочергове завдання державної політики в мовній сфері (№ 33) — розв'язати питання статусу російської мови, а 79 % україномовних у повсякденному житті осіб хотіли б, щоби ця політика в першу чергу сприяла розширенню застосування української мови в усіх сферах (показники для Сходу й Заходу становлять 63 % і 83 % відповідно). Аналогічно, 51 % росіян і 53 % мешканців Сходу віддають перевагу Януковичевій мовній політиці над Ющенковою, тоді як 54% повсякденних україномовців та 68 % мешканців Заходу висловлюють протилежну оцінку (№ 46).

Однаке погляди населення України не тільки дуже розмаїті, а й досить амбівалентні, тобто не тільки різні люди дотримуються різних поглядів, а й ті самі люди часто прагнуть несумісних речей. Скажімо, частка респондентів, які прагнуть розширення вжитку української мови в суспільстві (№ 6), набагато вища, ніж частка тих, хто воліє звуження вжитку російської (№ 5), і навпаки. Мабуть, ті, хто прагне розширення вжитку однієї мови, готові погодитися із нинішнім обсягом використання іншої, хоч це навряд чи можливо здійснити, хіба що вони мають на увазі *право* вживати мову, а не реальний *обсяг* її вживання. Така амбівалентність притаманна не тільки вибірці в цілому, а всім її етнічним, мовним і регіональним частинам, а також усім групам самоокреслених прихильників «ідейно-політичних напрямків», список яких соціологи запропонували респондентам, аби ті вказали найближчий до своїх переконань.

⁹⁴ Рівень радикальності мешканців Заходу порівняно з повсякденними україномовцями залежить від того, як означити цю другу групу. Якщо брати тільки тих, хто говорить винятково українською мовою, їхня підтримка політики українізації в деяких випадках вища, ніж у мешканців Заходу; якщо до них додати тих, хто користується українською «в більшості ситуацій», їхній сукупний профіль стає менш радикальним. Однак ця сукупність точніше репрезентує все україномовне населення, тому я матиму на увазі саме її, коли подаватиму результати щодо повсякденних україномовців. Аналогічне об'єднання буде зроблено для повсякденних російськомовців, які хоч і менш радикальні в обстоюванні двомовності, ніж етнічні росіяни, але зазвичай радикальніші, ніж мешканці Сходу та Півдня.

Таблиці 2 і 3. Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, українська/російська мова має вживатися в Україні в більшому обсязі, ніж тепер, в такому самому чи меншому?» (№ 5, 6). Результати наведено тільки для окремих категорій, зокрема прихильників кількох «ідейно-політичних напрямків». «Прибічники ринку та возз'єднання» — це скорочення для «політичного напрямку, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз'єднання України з Росією».

	Етнічні українці	Українська як рідна мова	Українська як повсякденна мова	Захід	Центр	Націонал-демократи
Українська мова має вживатися в більшому обсязі, ніж тепер	50,2	62,5	70,8	83,9	53,6	79,5
Російська мова має вживатися в меншому обсязі, ніж тепер	34,1	44,6	52,7	61,2	40,9	59,1

	Етнічні росіяни	Російська як рідна мова	Російська як повсякденна мова	Схід	Комуністи	Прибічники ринку та возз'єднання
Російська мова має вживатися в більшому обсязі, ніж тепер	41,4	39,8	36,1	39,6	34,9	35,1
Українська мова має вживатися в меншому обсязі, ніж тепер	28,9	29,5	26,4	26,5	20,9	29,6

З одного боку, амбівалентність масових уявлень зменшує потенціал конфронтації між прибічниками різних варіантів мовної політики, адже для багатьох людей прихильність до якого-сь одного варіанту не настільки сильна, щоб унеможливити прийняття інших, навіть якщо вони не цілком сумісні з бажаним. Вони здатні прийняти небажаний варіант бодай у певній формі та до певної міри. З іншого боку, ця амбівалентність дозволяє політикам маніпулювати своїми прихильниками, підносячи одну частину їхніх поглядів над іншою або різні частини в різний час. Тому обидва головні політичні табори можуть дозволити собі й наголошувати якийсь один аспект мовного питання, що його їхній електорат вважає найважливішим, і нехтувати цим питанням узагалі, вказуючи таким чином на його неістотність, а отже, на прийнятність статус-кво ⁹⁵.

Погляди респондентів на належний статус української та російської мов виявилися водночас розмаїтими й амбівалент-

⁹⁵ Пор.: Kulyk V. Constructing common sense. — P. 301–310.

ними. Ясна річ, погляди представників різних етнічних, мовних, регіональних та ідеологічних груп дуже робігаються; їхнє розміщення на шкалі відповідає вищеописаному зразкові. Значна більшість етнічних росіян, носіїв російської як рідної та повсякденної мови, мешканців Сходу й Півдня та прибічників усіх, окрім двох ідеологічних напрямків уважає, що російська повинна «мати на законодавчому рівні певні переваги» порівняно із іншими мовами національних меншин, тоді як більшість україномовних респондентів, жителів Заходу та прибічників «націонал-демократичного» й «націонал-радикального» напрямків із цим не погоджуються (№ 38) ⁹⁶. Проте коли респондентам пропонують зробити вибір серед різних варіантів статусу (№ 12), уподобання різних груп виявляються менш несумісними.

Таблиця 4. Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, яким має бути статус української та російської мов в Україні?» (№ 12). Запропоновані респондентам варіанти тут переформульовано, щоби зробити твердження стислішими. Наведено тільки показники для найбільш відмінних одна від одної етномовних, регіональних та ідеологічних груп.

	Українська як повсякденна мова	Етнічні росіяни	Захід	Схід	Південь	Націонал-демократи	Комуністи	Прибічники ринку та возз'єднання
1. Українська — єдина державна з витісненням російської	21,0	1,5	25,1	5,3	4,6	26,3	6,0	2,4
2. Українська — державна, російська — як решта мов меншин	38,0	14,2	44,3	18,0	14,4	38,6	19,5	15,2
3. Українська — державна, російська — паралельна розмовна	22,7	10,8	17,9	13,7	9,8	19,6	14,8	9,0
4. Українська — державна, російська — офіційна в тих регіонах, де більшість цього прагне	10,0	22,1	8,4	19,0	23,6	7,6	15,4	18,8
5. Українська та російська — рівноправні державні мови	5,1	47,8	3,2	39,8	45,2	6,7	37,6	50,3

⁹⁶ Ці більшості складаються з тих, хто відповів «так» і «скоріше так, ніж ні», з одного боку, та «ні» і «скоріше ні, ніж так», з іншого.

	Українська як повсякденна мова	Етнічні росіяни	Захід	Схід	Південь	Націонал-демократи	Комуністи	Прибічники ринку та возз'єднання
6. Російська — єдина державна з витісненням української	0,4	2,2	0,0	1,9	1,0	0,3	2,7	3,0

Взяті разом, другий, третій та четвертий варіанти, що віддвбивають, відповідно, нинішній правовий статус, нинішню реальну ситуацію та мінімальну вимогу прибічників підвищення статусу російської мови, мають підтримку більшості або майже більшості респондентів із усіх категорій. Попри очевидні відмінності між уподобаннями різних груп, амбівалентність поглядів усередині кожної групи полегшує компроміс. Приміром, у всіх категоріях, за винятком мешканців Заходу, частка людей, які вважають, що регіональний статус російської «виришує мовне питання», а не «загострює» його (№ 39), набагато вища, ніж частка тих, хто підтримує підвищення статусу російської. Це означає, що навіть у групах, які вочевидь негативно ставляться до легалізації вищого за меншинний статусу російської мови, принаймні чверть людей готова прийняти мінімальну версію цієї зміни — регіональний статус, — аби заспокоїти російськомовне населення.

Таблиця 5. Відповіді на питання «Яке з висловлювань Ви підтримуєте більше?» (№ 39), у порівнянні зі спільною часткою останніх трьох відповідей на питання з попередньої таблиці. Відповіді, поміж якими респонденти мали вибирати, були такі: «Надання російській мові статусу регіональної вирішує мовне питання і не загрожує розвитку української мови в регіонах, де вона буде введена» і «Регіональний статус російської мови загострює мовне питання в країні; надання російській мові статусу регіональної призведе до остаточного витіснення української мови з цих регіонів, впроваджується в російськомовних регіонах, щоб не вчити українську». Результати наведено тільки для груп із переважною прихильністю до українізації.

	Українська як рідна мова	Українська як повсякденна мова	Захід	Центр	Націонал-демократи
Регіональний статус російської мови вирішує мовне питання	37,0	28,3	14,5	48,0	25,6
Російська мова повинна мати регіональний або вищий статус	22,7	15,1	11,6	28,5	14,6

Саме ця мінімальна поступка має найкращі шанси бути прийнятою як компромісне розв'язання всіма головними етномовними, регіональними та ідеологічними групами. Воно, певна річ, прийнятніше для прибічників двомовності, ніж для прихильників українізації, які б радше зберегли правовий статус-кво, навіть якщо він не сповна дотримується в реальній мовній практиці. Проте щоб запобігти політичній дестабілізації та масовим протестам, державі слід перш за все заспокоїти групи, найбільше невдоволені наявною ситуацією. Результати опитування чітко показують, що російськомовні громадяни набагато критичніші, ніж україномовні, щодо державної політики в мовній ділянці, яка, на їхню думку, обмежує функціонування їхньої мови.

Таблиця 6. Відповіді на запитання «Як Ви оцінюєте державну політику в мовній сфері?» (№ 32).

	Національність		Рідна мова		Повсякденна мова		Регіон		
	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	Захід	Центр + Північ	Схід + Південь
Позитивно	13,8	6,6	16,0	7,2	16,1	7,7	10,8	16,5	10,8
Скоріше позитивно	26,0	15,2	28,2	14,5	29,9	17,7	30,4	26,2	19,2
Скоріше негативно	24,3	35,0	23,4	31,7	23,4	30,3	26,2	20,5	30,1
Негативно	19,5	29,2	15,9	31,9	16,2	29,0	15,3	19,8	25,7

Таблиця 7. Відповіді на питання «Як Ви вважаєте, сьогоднішня мовна політика держави щодо української/російської мови...» (№ 35 і № 36). Дані щодо української мови наведено тільки для переважно україномовних груп, а щодо російської мови — для переважно російськомовних.

	Національність		Рідна мова		Повсякденна мова		Регіон		
	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	Захід	Схід + Південь	
Підтримує і стимулює функціонування мови	43,8	5,7	41,0	7,0	40,3	6,2	36,2	7,1	
Не заважає, але й не сприяє її функціонуванню	37,2	31,1	37,5	32,3	36,7	36,3	41,3	40,8	
Обмежує функціонування мови	11,9	57,1	14,0	54,4	16,3	49,8	16,7	47,2	

Цікаво відзначити, що частка російськомовного населення, яка сприймає державну політику як обмеження для функціо-

нування російської мови, значно більша, ніж частка тих, хто вважає, що використання цієї мови слід розширити (див. вище). Це підтверджує, що причина невдоволення російськомовних громадян не стільки в обсязі реального вживання їхньої мови, як у її низькому правовому статусі, котрий може призвести, на їхнє переконання, до звуження сфери її вживання в майбутньому. Тому навіть помірне підвищення статусу російської здатне покращити їхнє ставлення, а відтак знизити дестабілізаційний потенціал мовної проблеми в українському суспільстві.

Політичним партіям, якщо вони цього захочуть, буде не дуже важко переконати своїх виборців прийняти регіональний статус російської мови як компромісне розв'язання. Середнє значення відповідей на питання про статуси (№ 12), що їх дали прибічники різних «ідейно-політичних напрямків», лежить між позиціями 3 і 4 запропонованої шкали, тобто десь між збереженням нинішнього обігу (розмовної) російської мови, що виходить поза межі її правового статусу як меншинної, та підвищенням цього статусу до рівня регіональної мови. Двома прикметними винятками є націонал-демократи, що хотіли б обмеження вжитку російської мови відповідно до її правового статусу (середнє значення 2,34), та прибічники «політичного напрямку, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз'єднання України з Росією», половина з яких прагнуть вищого за регіональний статусу (середнє значення 4,16). Допоки ця остання категорія не отримає жодних поступок у питанні статусу, захисники її прав у Партії регіонів висуватимуть максимальні вимоги й матимуть за це винагороду у вигляді електоральної підтримки.

Висновки

Здійснений вище аналіз демонструє, що мовну політику в Україні передусім визначало прагнення політичних гравців здобути владу, яке змушувало їх змагатися між собою, намагаючися вплинути на своїх потенційних виборців. Якщо лояльність до виборців вимагала, щоби політики дотримувалися чіткого курсу з чутливих питань, то боротьба за владу всередині політичного класу часто змушувала їх діяти всупереч проголошеним позиціям або утримуватися від дій, що їх ці позиції диктували. Амбівалентність поглядів населення сприяла такому пристосуванству, адже незначна корекція політичних пріоритетів або риторичних наголосів не змінювала при-

хильності до політичних партій серед переважної частини їхніх виборців. Ось чому більшість політичних гравців мала змогу безперешкодно рухатися між заявами про нагальність мовної проблеми та про її фактичну відсутність. Хоча протистояння між прибічниками різних розв'язань привело до законодавчого паралічу, органи виконавчої влади тим часом обережно сприяли розвитку української мови, не викликаючи значних протестів з боку носіїв російської мови.

Проте поляризація політичних еліт та населення під час Помаранчевої революції спонукала антипомаранчеві сили активніше наголошувати свою роль захисників особливих інтересів і цінностей свого південно-східного електорату, серед яких уживання російської мови та вимога визнання її офіційного статусу були важливими елементами. Завдяки цьому наголосові Партія регіонів тріумфувала на виборах 2006 року, внаслідок яких повернулася до влади, але на наступних виборах така позиція перешкоджала її зусиллям на розширення своєї електоральної бази. Знову опинившись в опозиції, біло-блакитні, найімовірніше, посилюватимуть роз'єднавчий наголос, аби використати невдоволення своїх прихильників як важіль тиску на помаранчевий режим. Цей наголос сприятиме підтриманню регіональної поляризації, а відтак і використанню «мовної карти» на подальших виборах.

Щоб розірвати це згубне коло, помаранчеві лідери повинні запропонувати компромісне розв'язання, а потім залучити своїх опонентів до перемовин або ж самостійно внести законодавчі зміни та популяризувати це розв'язання серед біло-блакитного й помаранчевого електорату. Зрозуміло, що помаранчеві можуть зробити це, тільки перебуваючи при владі — але, здається, більшість із них воліла би скористатися цим становищем, щоби зміцнити правовий пріоритет української мови й тим самим створити передумови для її домінування в суспільстві. Якщо таке зміцнення матиме місце, воно напевно посилить невдоволення російськомовного населення, що може призвести до поразки помаранчевих на наступних виборах, а відтак до нейтралізації їхніх здобутків в українізації та повернення мовної політики аж до рівня Кучминої амбівалентності або навіть нижче від того рівня.

МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ. МІЖНАРОДНІ НОРМИ ТА ЗОБОВ'ЯЗАННЯ І УКРАЇНСЬКИЙ ЗАКОН ТА ЗАКОНОДАВСТВО

Вступ

Мовна політика в Україні склалася за винятково складних політичних та історичних умов, навіть порівняно з постколоніальними мовними проблемами інших країн, наприклад, Ірландії, Іспанії чи Туреччини. Як зазначає Володимир Кулик, радянське минуле — єдине минуле, спільне для всіх регіонів України, оскільки лише після 40-х років 20-го ст. вони виявилися об'єднаними в єдину державу після багатьох століть існування нарізно¹. Метою цієї доповіді не є аналіз часто збуруваної політики пострадянської України, яку я роками досліджую у зв'язку з цілою низкою питань² і якій присвячено цей збірник. Звичайно, розгляд законодавства у його політичному і соціальному контексті надзвичайно важливий. Результатом такого аналізу буде спроба проаналізувати й оцінити наявні та пропоновані нові закони і практики та дати рекомендації.

¹ Див. про це Volodymyr Kulyk (2006) "Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse" v. 29 n. 2 *Ethnic and Racial Studies* pp. 281–314, 287.

² Myroslava Antonovych and Bill Bowring (2008) "Ukraine's long and winding road to the Charter" in *The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities* (Council of Europe); Bill Bowring (2006) "Ombudsman Institutions and Ethnic Conflict in Russia and Ukraine: A Failure of Local Institution-building?" v. 4, 2004/5 *European Yearbook of Minority Issues* (Brill) pp.269-294; Bill Bowring (2005) "The Crimean autonomy: innovation or anomaly?" in Marc Weller and Stefan Wolff *Autonomy, Self-governance and Conflict Resolution: Innovative approaches to institutional design in divided societies* (Routledge) pp. 75–97; Bill Bowring (2002) "Between a (Russian) rock and a (Crimean Tatar) hard place? Ethnic, linguistic and minority issues" in Ann Lewis (ed) *Ukraine and the EU: Neighbours, Friends, Partners?* (The Federal Trust); Bill Bowring (1999) "New Nations and National Minorities: Ukraine and the Question of Citizenship" in Peter Cumper and Steven Wheatley (eds) *Minority Rights in the 'New' Europe* (Kluwer Law International) — До цієї колекції також належить стаття професора Антонович.